

Ὁ Ὄρθόδοξος Χριστιανισμὸς
μεταξὺ Νεωτερικότητας καὶ Μετανεωτερικότητας:
Κριτικὴ ἐπισκόπηση ἑνὸς πολὺπλευρου θέματος

Βασιλείου Ν. Μακρίδη*

Ὁρθοδοξία καὶ Νεωτερικότητα:
Μία διαφοροποιημένη ἀποτίμηση

Γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἰδιαίτερων σχέσεων τῆς Ὄρθοδοξίας μὲ τὴ Νεωτερικότητα εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη ἡ θεώρηση τῶν ἱστορικῶν καταβολῶν τῆς τελευταίας, οἱ ὁποῖες συνδέονται μὲ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη (καὶ μὲ τὴ Δύση γενικώτερα) ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν, καθὼς καὶ μὲ τὶς πολλὰς ριζικὰς τομὰς καὶ ἀλλαγὰς ποὺ συνέβησαν στὸ πλαίσιο αὐτό, ὅπως τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπανάσταση, τὴν Ἀποικιοκρατία, τὸν Διαφωτισμὸ, τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, τὶς ποικίλες διαδικασίες ἐκδημοκρατισμοῦ, καθὼς καὶ τὴ Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση. Βεβαίως, σήμερα στὴν πλανητικὴ ἐποχὴ μας καταβάλλεται προσπάθεια νὰ κατανοηθεῖ ἡ Νεωτερικότητα (ὅπως καὶ πολλὰς ἄλλες ἐξελίξεις) στὶς παγκόσμιες συνδέσεις καὶ διαστάσεις της· γι' αὐτὸ καὶ γίνεται λόγος γιὰ «παγκόσμιες» (global)¹ ἢ «πολλαπλὰς Νεωτερικότητες» (multiple modernities)² πέραν τοῦ ἀρχικοῦ Δυτικοευρωπαϊκοῦ μοντέλου, τὸ ὁποῖο δὲν ἐγείρει πλέον ἀξιῶσεις μοναδικότητας καὶ ἀπολυτότητας. Ἄλλωστε, οἱ διευρύνσεις αὐτὰς ἔχουν σχετισθεῖ καὶ μὲ ἐξελίξεις στὸν

* Ὁ Βασίλειος Ν. Μακρίδης εἶναι Καθηγητὴς Θερησκευολογίας στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Universität Erfurt (Γερμανία).

1. M. Featherstone – Sc. Lash – R. Robertson (ἐπιμ.), *Global Modernities*, ἐκδ. Sage, London 1997.

2. Shm. N. Eisenstadt, *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*, τ. 1-2, ἐκδ. Brill, Leiden – Boston 2003.

εϋρύτερο Ὁρθόδοξο κόσμο, ὅπως στή μετακομμουνιστική Ρωσία³. Ἐν τούτοις, οἱ εϋλογες καὶ θεμιτὲς αὐτὲς ἐξελίξεις στή νοηματοδότηση καὶ κατανόηση τῆς Νεωτερικότητας δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀγνοοῦν ἢ νὰ παραβλέπουν τὶς προαναφερθεῖσες Δυτικὲς ἱστορικὲς καταβολές της. Ἄλλωστε, δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι γιὰ τὸ μεγαλύτερο διάστημα ὁ ἐκσυγχρονισμός (modernization) ταυτιζόταν μὲ τὸν ἐκδυτικισμό (Westernization), πρᾶγμα πὸν ἄλλαξε μόνο κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες στὸ πλαίσιο τῆς Μετανεωτερικότητας καὶ τῶν Μεταποικιακῶν σπουδῶν (Postcolonial Studies)⁴.

Πέραν τούτων, ἀκριβῶς ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ σύνδεση τῆς Νεωτερικότητας μὲ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ τὴ Δύση μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει βασικὰ τὰ προβλήματα πὸν ἔχει μαζί της ἡ Ὁρθοδοξία, κυρίως δὲ ἐξ αἰτίας τοῦ ἐνδημικοῦ ἀντιδυτικισμοῦ της καὶ τῆς γενικώτερης κριτικῆς της στὶς νεωτερικὲς Δυτικὲς ἐξελίξεις. Ἀναμφίβολα, τὰ προβλήματα αὐτὰ συνδέονται ἀρχικὰ μὲ τὸ σχίσμα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, τὸ ὁποῖο ὅμως συνδέθηκε παράλληλα καὶ μὲ τὴν πολὺπλευρὴ ἀποξένωση τῶν δύο κόσμων, τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Δύσεως, σὲ πολλὰ ἐπίπεδα πέραν τῆς θρησκείας. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς Ὁρθοδοξίας, οἱ μετέπειτα ἐξελίξεις στή Δυτικὴ Εὐρώπη (συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Νεωτερικότητας) ἀποτελοῦσαν στήν οὐσία μία ἀναπόφευκτη συνέχεια τῆς «Λατινικῆς ἀπόκλισης» ἀπὸ τὴν αὐθεντικότητα τῆς Ὁρθόδοξης πίστεως καὶ παράδοσης. Εἰδικώτερα δὲ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Δυτικῆς Νεωτερικότητας, ὅπως ἡ ἐνδοκοσμικότητα, ἡ ἐκκοσμίκευση, ἡ ἄνοδος τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας καὶ τῆς ἀθεΐας, ἡ ἐξατομίκευση, ἡ φιλελευθεροποίηση, ἡ ἐκλογίκευση, ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση, ὁ χωρισμὸς μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, ὁ κοσμοθεωρητικὸς πλουραλισμὸς, καθὼς καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἀνοχή, θεωρήθηκαν ὅτι φανέρωναν πειστικὰ τὴν ἀποστασία τοῦ Δυτικοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ τὴν ἀλήθεια τῆς χριστιανικῆς Ἀποκαλύψεως. Οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς τῆς Νεωτερικότητας ἀφοροῦσαν πλεῖστα ὅσα ἐπίπεδα, ὅπως τὰ ἄτομα,

3. Kristina Stoeckl, "European Integration and Russian Orthodoxy: Two Multiple Modernities Perspectives", *European Journal of Social Theory* 14, 2 (2011), σσ. 217-233.

4. D. Lal, "Does Modernization Require Westernization?", *The Independent Review* 5, 1 (2000), σσ. 5-24.

τὴν κοινωνία, τὸν πολιτισμό, τὴν πολιτική, τὴν οἰκονομία καὶ πολλὰ πεδία γνώσης, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης.

Ποιά ὅμως ἦταν ἡ σχέση τῆς Νεωτερικότητας μὲ τὸν Δυτικὸ Χριστιανισμὸ ἐν γένει; Μὲ βάση τὶς προηγούμενες παρατηρήσεις, θὰ κατέληγε ἀρχικὰ κάποιος στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σχέση αὐτὴ ἦταν κυρίως συγκρουσιακὴ. Αὐτὸ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ σωστὸ καὶ βασιίζεται σὲ πληθώρα σχετικῶν στοιχείων. Ἐν τούτοις, ἀπὸ μία εὐρύτερη προοπτικὴ ἡ σχέση αὐτὴ φαντάζει περισσότερο ἀμφίδρομη, διότι παρουσιάζει πολλές «παραδοξότητες» καὶ ὀφείλει νὰ ἐξετασθεῖ πρὸ διαφοροποιημένα. Ὁ Προτεσταντισμὸς, ἀπὸ τὴ μία πλευρά, ἀναδύθηκε χρονικὰ παράλληλα μὲ τὴ Νεωτερικότητα καὶ σχετίστηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ μαζί της δημιουργικὰ, δοθέντος ὅτι ἡ Μεταρρύθμιση συνολικὰ εἶχε τεράστια πολιτισμικὴ σημασία. Ἐξ ἄλλου, ἡ διαδικασία τῆς ὁμολογιοποίησης (confessionalization) στὸν Δυτικὸ Χριστιανισμὸ συνδέθηκε στενὰ μὲ τὴν ἀνάδυση τῶν νεωτερικῶν κρατικῶν δομῶν. Ἐπιπλέον, δὲν λείπουν μεγάλοι στοχαστὲς τῆς Νεωτερικότητας σὲ πολλοὺς τομεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐπηρεάστηκαν ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἀπὸ τὸν Προτεσταντισμὸ, ὅπως οἱ John Locke, Immanuel Kant, Friedrich Schleiermacher καὶ Ernst Troeltsch. Ἡ κύρια δὲ συμβολὴ τοῦ Max Weber ἦταν ἡ κατάδειξη ὅτι ἡ Νεωτερικότητα αὐτὴ καθ' αὐτήν, παρὰ τὶς ἀντιχριστιανικὲς καὶ ἀντιθρησκευτικὲς τάσεις της, εἶχε χριστιανικὲς καὶ δὴ Προτεσταντικὲς καταβολές, γεγονόςς τὸ ὁποῖο εἶχε παραβλεφθεῖ καὶ εἶχε λησμονηθεῖ πλήρως στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Προτεσταντισμὸς γενικὰ θεωρήθηκε ὅτι ἦταν συμβατὸς σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὴ Νεωτερικότητα, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, αὐτὸ φάνηκε ἀπὸ τὰ ἐπιδραστικὰ ρεύματα τῆς «Φιλελεύθερης θεολογίας» (Liberale Theologie) καὶ τοῦ «Πολιτισμικοῦ Προτεσταντισμοῦ» (Kulturprotestantismus) τὸν 19ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ. στὴ Γερμανία. Ἐν τούτοις, τὰ παραπάνω στοιχεῖα δὲν δίνουν τὴν πλήρη εἰκόνα τῶν ἐν λόγῳ σχέσεων, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν καὶ οἱ ἀντίθετες τάσεις. Τὸ γνωστὸ φαινόμενο τοῦ «Θεμελιωτισμοῦ» (fundamentalism) ξεκίνησε στὶς Η.Π.Α. στὴν οὐσία ὡς ἀντίδραση στὶς φιλελεύθερες τάσεις μέσα στὸν Προτεσταντισμὸ, οἱ ὁποῖες θεωρήθηκαν ὅτι ἔθεταν σὲ ὄξυ κίνδυνο αὐτὰ καθ' αὐτὰ τὰ θεμέλια τῆς Χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ δὲ «Διαλεκτικὴ θεολογία» τοῦ Karl Barth ἀποτελέσσε μία

έξελιγμένη θεολογικά απάντηση στις φιλελεύθερες Προτεσταντικές τάσεις και επέδειξε άκραιφνείς άντινεωτερικές κατευθύνσεις. Τέλος, τὸ κίνημα τῆς «Ριζοσπαστικῆς Ὁρθοδοξίας» (Radical Orthodoxy) ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1990 κυρίως μεταξὺ Ἀγγλικανῶν θεολόγων στράφηκε εἰδικὰ ἐνάντια στὴ Δυτικὴ ἐκκοσμίκευση ὡς κανονιστικοῦ ἀφηγήματος τῆς Νεωτερικότητας, στὸ ὁποῖο ἐσφαλμένα ἀναγκάσθηκε νὰ προσαρμολοσθεῖ ὁ Χριστιανισμός.

Πάντως ἡ Ἐκκλησία ποὺ δέχθηκε τεράστιες πιέσεις, εἶχε μεγάλες ἀπώλειες καὶ ἀναγκάσθηκε νὰ κάνει ποικίλες ὑποχωρήσεις καὶ συμβιβασμοὺς ἀπέναντι στὴ Νεωτερικότητα ἣταν ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ. Ἐπρόκειτο γιὰ μίαν πραγματικὰ δύσκολη συσχέτιση γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, τόσο ἀναφορικὰ μὲ τὸν θεσμό «Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία» ὅσο καὶ μὲ τὴ θεολογικὴ ἐπιστήμη καὶ τοὺς ἀπλοῦς πιστοῦς. Οὐσιαστικὰ ὁ Ρωμαιοκαθολικισμὸς ἀποτέλεσε τὸν κύριο στόχο ὀξείας κριτικῆς καὶ ἐπιθέσεων ἀπὸ πληθώρα νεωτερικῶν στοχαστῶν, κινήματων (π.χ. τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης) καὶ κρατῶν (π.χ. τοῦ Kulturkampf στὴ Γερμανία τοῦ Bismarck) ὡς βασικώτατο τμήμα καὶ ἀπαύγασμα ἑνός «παλαιοῦ κόσμου», ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ἀλλάξει ριζικὰ καὶ ἀποφασιστικὰ. Βεβαίως, ὁ Ρωμαιοκαθολικισμὸς προέβαλλε σθεναρὲς ἀντιδράσεις στὶς διαδικασίες αὐτὲς καὶ προσπάθησε εἴτε νὰ τὶς σταματήσει εἴτε νὰ τὶς ἐλέγξει. Ἄς ἀναφερθοῦν ἐδῶ χαρακτηριστικὰ ἡ ἀντινεωτερικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Πάπα Πίου Θ' *Quanta cura* τὸ 1864 μαζὶ μὲ τὸν κατάλογο τῶν καταδικαστέων σφαλμάτων (*Syllabus errorum*) τῆς Νεωτερικότητας, καθὼς καὶ ἡ ἀντινεωτερικὴ διαμάχη στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα σχετικὰ μὲ τὸν ἔλεγχο τῶν ἀπόψεων ὀρισμένων Ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων (π.χ. τοῦ Alfred Loisy), οἱ ὁποῖοι ἐξέφραζαν «προοδευτικὲς» ἀπόψεις γιὰ τὴ Βίβλο καὶ ἄλλα θέματα. Οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς ὅμως δὲν μπόρεσαν νὰ ἀνασχέσουν τὴ δυναμικὴ τῆς Νεωτερικότητας καὶ τὴν εὐρύτερη ἐπίδρασή της, καὶ εἰδικὰ μέσα στὸν Ρωμαιοκαθολικισμὸ αὐτὸν καθ' αὐτόν. Οἱ μακροχρόνιες αὐτὲς ζυμώσεις καὶ συγκρούσεις ὀδήγησαν τελικὰ σὲ ἕναν λειτουργικὸ συμβιβασμὸ μὲ τὴ Νεωτερικότητα, ὁ ὁποῖος συνέβη μετὰ ἀπὸ τὴ Β' Βατικάνειο Σύνοδο (1962-1965). Αὐτὴ ἀποτέλεσε σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὀδήγησε στὴν ἀποδοχὴ τῶν βασικῶν ἐπιλογῶν τῆς Νεωτερικότητας στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας

(π.χ. με την αποδοχή τῶν σύγχρονων ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας) καὶ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης (π.χ. μετὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἱστορικοκριτικῆς μεθόδου). Στὴν οὐσία ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἀνάδυση μιᾶς νέας Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία διαλέχθηκε μετὰ δημιουργικώτερο τρόπο μετὰ τὶς ποικίλες προκλήσεις τῆς Νεωτερικότητος καὶ διαμόρφωσε τὴ δική της σχετικὴ στρατηγική. Βεβαίως, παρατηροῦνται καὶ στὴ συνέχεια διαφορὲς στὴν ἀντιμετώπιση τῆς Νεωτερικότητος ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ' ἐπέδειξε μιὰ ἀμφίσημη στάση ἀπέναντι στὴ Νεωτερικότητα σὲ σχέση μετὰ τὸν νῦν Πάπα Φραγκίσκο, οἱ τοποθετήσεις τοῦ ὁποίου φαίνονται νὰ εἶναι πιὸ συμβατὲς μετὰ τὸ νεωτερικὸ πνεῦμα⁵. Ἀναμφίβολα, τέτοιες ἀναπροσαρμογὲς ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 20οῦ αἰ. καὶ ἐξῆς κατέστησαν δυνατὲς καὶ στὸ πλαίσιο τῆς ἀνόδου τῆς Μετανεωτερικότητος, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ λόγος στὴ συνέχεια.

Ἄς ἔλθουμε ὁμως τώρα στὴν εἰδικώτερη συνάντηση τῆς Ὁρθοδοξίας μετὰ τὴ Νεωτερικότητα καὶ στὶς ἐπιπτώσεις της, ἓνα θέμα τὸ ὁποῖο ἔχει μέχρι τοῦδε συζητηθεῖ σὲ διαφορὲς συνάψεις⁶. Ἐξ αἰτίας ἱστορικῶν καὶ ἄλλων παραγόντων καθὼς καὶ τοῦ ἐνδημικοῦ Ὁρθόδοξου ἀντιδυτικισμοῦ, ἡ συνάντηση αὐτὴ ἦταν κυρίως προβληματικὴ καὶ συγκρουσιακὴ. Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι πλήρως κατανοητὴ στὸ συνολικὸ ἱστορικο-κοινωνικὸ πλαίσιο τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ὁποία φυσικὰ

5. Ἡ πρόσφατη ἀπόφαση τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2023 σχετικὰ μετὰ τὴν εὐλογία τῆς Ἐκκλησίας σὲ ὁμόφυλα ζευγάρια εἶναι ἀπολύτως ἐνδεικτικὴ τῶν ἀλλαγῶν ποὺ συνεχίζουν νὰ συμβαίνουν στὸν Ρωμαιοκαθολικὸ χῶρο, οἱ ὁποῖες σὲ προηγούμενες ἐποχὲς ἦταν τελείως ἀδιανόητες· βλ. “Dichiarazione Fiducia supplicans sul senso pastorale delle benedizioni”, <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2023/12/18/0901/01963.html#en> [14.01.2024].

6. Βλ. μεταξὺ ἄλλων Π. Καλαϊτζίδης, Ν. Ντόντος (ἐπιμ.), *Ὁρθοδοξία καὶ Νεωτερικότητα*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2007· V. N. Makrides, „Orthodoxes Christentum und Moderne – Inkompatibilität oder langfristige Anpassung?“, *Una Sancta* 66, 1 (2011), σσ. 15-30· ὁ ἴδιος, “Orthodox Christianity, Modernity and Postmodernity: Overview, Analysis and Assessment”, *Religion, State & Society* 40, 3-4 (2012), σσ. 248-285· Στ. Γιαγκάτζογλου, *Θεολογία καὶ Νεωτερικότητα. Δοκίμια γιὰ τὴ συνάντηση τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας μετὰ τὸν σύγχρονο κόσμο*, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 2023· P. Kalaitzidis, *Orthodoxy and Modernity: Introducing a Constructive Encounter*, ἐκδ. Brill, Schöningh, Paderborn (ὅπο ἐκτύπωση, 2024).

δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐπικριθεῖ γιὰ τὸ γεγονός αὐτό. Σὲ κάθε περίπτωση, τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ παραμείνει ἡ σχέση τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὴ Νεωτερικότητα σὲ μεγάλο βαθμὸ μερική, ἀτελής, ἀποσπασματική καὶ ἀνολοκλήρωτη. Δὲν εἶναι τυχαῖο λοιπὸν ὅτι τὸ Ὁρθόδοξο ἀφήγημα γενικὰ βασιζέται ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ ἓνα προνεωτερικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς. Αὐτὸ φαίνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὴν κανονιστική –καὶ ἐπομένως δεσμευτική– θέση ποὺ κατέχουν μέχρι σήμερα ἡ παράδοση καὶ τὸ παρελθὸν στὴν Ὁρθοδοξία σὲ σχέση μὲ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται *a priori* καὶ ἐξ ὀρισμοῦ κατώτερα καὶ ὑποδεέστερά τους. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὴν Ὁρθόδοξη παραδοσιαρχία στὶς ποικίλες ἐκφάνσεις της⁷, οἱ ἐπιδράσεις τῆς ὁποίας ἱστορικὰ δὲν παρέμειναν μόνο μέσα στὸν θρησκευτικὸ χῶρο, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκαν σὲ ἄλλους κοσμικοὺς τομεῖς καὶ λειτούργησαν ἀνασταλτικὰ ἀπέναντι σὲ ἐπιχειρούμενες ἀλλαγές καὶ μεταρρυθμίσεις⁸. Μία ἄλλη περίπτωση γίνεται ἐμφανῆς ἀπὸ τὴν ἀποδοχή ἢ μὴ τῆς νομιμότητας μιᾶς κοσμικῆς σφαίρας στὴν κοινωνία καὶ τὴν ἐπιθυμία ἐπιστροφῆς σὲ μία προνεωτερικὴ κατάσταση, στὴν ὁποία ἡ Ὁρθοδοξία ἤλεγχε καὶ καθόριζε συνολικὰ ἢ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς κοινωνικὲς τάσεις. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἡ διαδικασία τῆς ἐκκοσμίκευσης, ἢ ὁποία σημάδεψε ἀποφασιστικὰ τὴ Δυτικὴ Νεωτερικότητα, κρίνεται ἀρνητικὰ ἀπὸ Ὁρθόδοξη σκοπιά⁹. Ἡ διαδικασία αὐτὴ συνδέθηκε ἱστορικὰ μὲ τὴν ὄντολογικὴ ἀναβάθμιση τῆς ἐνδοκοσμικότητας καὶ τῆς κατάφασης τοῦ γήινου κόσμου αὐτοῦ καθ' αὐτόν, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὶς ὑπερβατικὲς καὶ ἐξωκοσμικὲς τάσεις ποὺ τόνιζε ἀνέκαθεν ἡ Ὁρθοδοξία. Τέτοιες ἀντινεωτερικὲς τάσεις ἐκφράζει κυρίως ἡ Ρωσικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στὴν μετακομμουνιστικὴ ἐποχὴ¹⁰, οἱ ὁποῖες

7. V. N. Makrides, “Orthodox Christianity, Change, Innovation: Contradictions in Terms?”, στό: Trine Stauning Willert – Lina Molokotos-Liederman (ἐπιμ.), *Innovation in the Orthodox Christian Tradition? The Question of Change in Greek Orthodox Thought and Practice*, ἐκδ. Ashgate, Farnham 2012, σσ. 19-50.

8. V. N. Makrides, “Orthodoxy Matters: Why Has a Scientific Revolution not Taken Place in the Greek East? The Role of Orthodox Christian Traditionalism”, στό: K. Tampakis – H. Ventis (ἐπιμ.), *Orthodox Christianity and Modern Science: Past, Present and Future*, ἐκδ. Brepols, Turnhout 2022, σσ. 15-44.

9. V. N. Makrides, “Secularity and Christianity: Comparing Orthodox with Western Perspectives”, *The Greek Orthodox Theological Review* 63, 3-4 [2018 (2021)], σσ. 49-107.

10. Alicja Curanović, “Russia’s Mission in the World: The Perspective of the Russian

φαίνονται καθαρά στην επίσημη κριτική που αυτή άσκησε το 2008 στα σύγχρονα άτομικά ανθρώπινα δικαιώματα και στον κοσμικό χαρακτήρα τους¹¹. Όπως προαναφέρθηκε, οι ιδιαιτερότητες αυτές της Όρθοδοξίας μπορούν να έρμηνευθούν ιστορικά και μπορούν να κατανοηθούν στο δικό της ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο εξέλιξης και στις αντίστοιχες παραμέτρους. Έξ άλλου, παρόμοια προβλήματα με τη Δυτική Νεωτερικότητα έχει αντιμετωπίσει *mutatis mutandis* και το Ίσλάμ, γεγονός που έχει οδηγήσει συχνά σε άμοιβαίες προσεγγίσεις Όρθοδόξων και Ισλαμικών φορέων με αντιδυτικό πρόσημο¹².

Μπορεί όμως με βάση τα παραπάνω να θεωρηθεί ή Όρθοδοξία αντινεωτερική και μη μεταρρυθμίσιμη; Υπάρχει κάποια κατηγορηματική ή έγγενής άσυμβατότητα της Όρθοδοξίας με τη Νεωτερικότητα; Η άπάντηση στα έρωτήματα αυτά όφείλει να είναι άρνητική, παρ' ότι ή Όρθοδοξία είχε επικριθεί παλαιότερα και νεώτερα, κυρίως από Δυτικούς φορείς, ότι άποτελοῦσε τροχοπέδη και έμπόδιο για κοινωνική, πνευματική, οικονομική και λοιπή ανάπτυξη. Η κριτική αυτή διατυπώθηκε άφ' ένός από Δυτικούς χριστιανικούς κύκλους, οί όποιοι, βασιζόμενοι στις δικές τους έμπειρίες, θεωρούσαν την Όρθοδοξία άκαμπτη, άπολιθωμένη, άπολύτως παραδοσιαρχική και μη εξέλιξιμη¹³. Άφ' έτέρου, ύπηρξαν πολλοί μη θρησκευτικοί Δυτικοί φορείς που άσκησαν παρόμοια κριτική¹⁴, θεωρώντας την Όρθοδοξία ως παράγοντα πολιτισμικής καθυστέρησης, ιδιαίτερα σε χώρες που είναι διεσπασμένες έσωτερικά (torn countries) μεταξύ φιλοδυτικών

Orthodox Church", *Problems of Post-Communism* 66, 4 (2019), σσ. 253-267.

11. V. N. Makrides – Jennifer Wasmuth – St. Kube (έπιμ.), *Christentum und Menschenrechte in Europa. Perspektiven und Debatten in Ost und West*, έκδ. Peter Lang, Frankfurt/Main 2016.

12. An. Sharp, *Orthodox Christians and Islam in the Postmodern Age*, έκδ. Brill, Leiden 2012.

13. L. Wolff, *The Enlightenment and the Orthodox World*, μετάφρ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, έκδ. Ίνστιτούτο Νεοελληνικών Έρευνών / E.I.E., Αθήνα 2001.

14. Sabrina P. Ramet, "The way we were – and should be again? European Orthodox Churches and the 'idyllic past'", στό: T. A. Byrnes – P. H. Katzenstein (έπιμ.), *Religion in an Expanding Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, σσ. 148–175· ή ίδια (έπιμ.), *Orthodox Churches and Politics in Southeastern Europe: Nationalism, Conservatism, and Intolerance*, έκδ. Palgrave Macmillan, Cham 2019.

καὶ ἀντιδυτικῶν τάσεων καὶ ρευμάτων¹⁵. Ὄντως, οἱ πλειοψηφικὰ Ὀρθόδοξες χώρες στὴν Ἀνατολικὴ καὶ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, καθὼς καὶ στὴ Χριστιανικὴ Ἀνατολή, ἀνήκουν γενικὰ στὴν κατηγορία αὐτὴ καὶ ἔχουν ἀντιμετωπίσει σχετικὰ προβλήματα σὲ μεγάλο βαθμό. Αὐτὸ σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἀνάλογη κριτικὴ στὴν Ὀρθοδοξία ἔχει ἀσκηθεῖ καὶ «ἐκ τῶν ἔνδον», δηλαδή ἀπὸ πολιτικούς, διανοουμένους καὶ ἄλλους φορεῖς μέσα ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς Ὀρθόδοξες κουλτοῦρες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὡς πρότυπο ἀνάπτυξης καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ τὴ Δύση. Ὑπάρχουν βεβαίως καὶ ἄλλες ἰδιαίχουσες καταστάσεις, στὶς ὁποῖες ἀσκήθηκε ἀνάλογη κριτικὴ στὴν Ὀρθοδοξία. Γιὰ παράδειγμα, αὐτὸ ἔγινε συστηματικὰ γιὰ ἰδεολογικούς λόγους ἀπὸ τὰ κομμουνιστικὰ καθεστῶτα σὲ πολλὲς χώρες τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης στὸ πλαίσιο τῆς ἀντιθρησκευτικῆς πολεμικῆς τους γενικὰ κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα.

Οἱ ἀνωτέρω περιπτώσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ Ὀρθοδοξία ἐμφανίσθηκε ὡς ἀσύμβατη μὲ τὴ Νεωτερικότητα, ἐνισχύθηκαν καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ποικίλοι Ὀρθόδοξοι φορεῖς, τόσο ἐπίσημοι ὅσο καὶ ἀνεπίσημοι, ἄσκησαν ὀξεία κριτικὴ στὴ Δύση καὶ στὶς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις της, μεταξὺ ἄλλων σὲ ἓνα ἀντινεωτερικὸ πλαίσιο. Ἐδῶ πρόκειται πάλι γιὰ τὸν πολὺπλευρο Ὀρθόδοξο ἀντιδυτικισμό, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται μὲ ποικίλες μορφές καὶ ἀφορᾷ διάφορες καταστάσεις. Γιὰ παράδειγμα, πλεῖστοι ὅσοι Ὀρθόδοξοι φορεῖς ἄσκησαν δριμεῖα κριτικὴ στὶς ἐπιδράσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὸν Ὀρθόδοξο χῶρο στὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα, δοθέντος ὅτι οἱ νεωτερικὲς αὐτὲς ἐξελίξεις ἀπὸ τὴ Δύση θεωρήθηκαν ὅτι ἀπειλοῦσαν ἄμεσα τὴν ἴδια τὴν Ὀρθόδοξη παράδοση καὶ τὴν ἀδιάκοπη συνέχειά της. Ἐπίσης, οἱ ὑποτιθέμενες παραμορφωτικὲς Δυτικὲς ἐπιδράσεις πάνω στὴν Ὀρθόδοξη θεολογία, ἰδίως κατὰ τοὺς Νεωτέρους Χρόνους, ἔχουν τύχει ἰδιαίτερα σφοδρῆς κριτικῆς ἀπὸ ἐπιφανεῖς Ὀρθόδοξους θεολόγους (π.χ. Georges Florovsky, Χρῆστος Γιανναράς) μὲ σκοπὸ τὴν ἀνακάλυψη μιᾶς λησμονημένης ἀλλὰ παραδοσιακῆς, γνήσιας καὶ ἀμόλυντης ἀπὸ τὴ Δύση Ὀρθοδοξίας. Ἐπιπλέον, ἡ ἀναβίωση τῶν ἀντινεωτερικῶν τάσεων στὸ Ὀρθόδοξο μετακομμουνιστικὸ περιβάλλον δείχνει τὴν ἀνθεκτικότητά τέτοιων ἀντιδυτικῶν τάσεων. Πρωτεύοντα

15. S. P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, ἐκδ. Simon & Schuster, New York 1996.

ρόλο παίζει ἐδῶ τὸ Πατριαρχεῖο Μόσχας διὰ μέσου τῆς ὑπεράσπισης τῶν «παραδοσιακῶν ἀξιῶν» καὶ τῆς ἀντιδυτικῆς ἰδεολογίας τοῦ αὐθεντικώτερου «Ρωσικοῦ κόσμου» σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν διεφθαρμένο, πεπτωκότα καὶ παραπαίοντα Δυτικὸ κόσμο. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐπιχειροῦνται διάφορες ἀντινεωτερικὲς καὶ ἀντιδυτικὲς συμμαχίες (π.χ. μὲ Ἰσλαμικοὺς κύκλους), καθὼς καὶ ἡ διεξαγωγὴ «πολιτισμικῶν πολέμων» (culture wars), μὲ σκοπὸ νὰ καταδειχθοῦν οἱ σημαντικὲς διαφορὲς μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως¹⁶. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι ὁ Πατριάρχης Μόσχας Κύριλλος χαρακτήρισε τὸν πόλεμο τῆς Ρωσίας μὲ τὴν Οὐκρανία (καὶ κατ' ἐπέκταση μὲ τὴ Δύση) τὸ 2022 ὡς ἕναν «μεταφυσικὸ πόλεμο», ἐννοώντας ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν πόλεμο γιὰ τὴν ὑπεράσπιση διαφορετικῶν ἀρχῶν, ἀξιῶν καὶ παραδόσεων¹⁷. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις γίνονται ἐπαφὲς μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ ἀντιδυτικῶν φορέων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Δύση αὐτὴν καθ' αὐτήν, οἱ ὁποῖοι ἐπικρίνουν διάφορες πτυχὲς τῆς νεωτερικῆς τῆς ἐξέλιξης (π.χ. μὲ τὸ προαναφερθὲν ρεῦμα τῆς “Radical Orthodoxy”¹⁸). Τέλος, τὰ αὐξανόμενα φαινόμενα ἐκκλησιαστικῆς λογοκρισίας καὶ ἐλέγχου στὸν Ὁρθόδοξο θεολογικὸ χῶρο στὴν μετακομμουνιστικὴ ἐποχὴ (π.χ. σὲ Ρωσία, Σερβία, Ρουμανία) ἀποκαλύπτουν μία μᾶλλον ἐσωστρεφῆ Ὁρθοδοξία ποὺ φοβάται τὰ θεολογικὰ φιλελεύθερα ἀνοίγματα καὶ προσπαθεῖ νὰ παραμείνει μακριὰ ἀπὸ ὅποιεσδήποτε ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις, ἰδίως ἀπὸ τὴ νεωτερικὴ Δύση.

Ἀξιολογώντας τὶς παραπάνω ἀπόψεις, πρέπει νὰ τονισθεῖ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία δὲν πρέπει σὲ καμμία περίπτωση νὰ θεωρηθεῖ ὡς κύριος παράγοντας τῆς κοινωνικῆς καθυστέρησης καὶ ὑπανάπτυξης στὶς ἐν λόγω χῶρες καὶ στὰ ἀντίστοιχα πολιτισμικά

16. Kristina Stoeckl – Dm. Uzlaner (ἐπιμ.), *Postsecular Conflicts: Debating Tradition in Russia and the United States*, Innsbruck University Press, Innsbruck 2020· τῶν ἰδίων, *The Moralists International: Russia in the Global Culture Wars*, Fordham University Press, New York 2022.

17. An. Krawchuk, “Narrating the war theologically: does Russian Orthodoxy have a future in Ukraine?”, *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes* 64, 2-3 (2022), σσ. 173-189.

18. J. Milbank, “Pavel Florensky and the Future of Thought”, *Вестник Свято-Филаретовского института* 48 (2023), σσ. 31-50· N. K. Syundyukov, “Булгаков и Милбанк: к критике секулярного разума”, *Вестник Свято-Филаретовского института* 48 (2023), σσ. 75-98.

σύνολα. Τὰ ἐνδεχόμενα σχετικὰ φαινόμενα σχετίζονται μὲ ἓνα πλῆθος ἄλλων παραγόντων, οἱ ὅποιοι συνέβαλαν στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς καὶ στὶς ὁποῖες ἡ Ὁρθοδοξία μπορεῖ –ἀνάλογα μὲ τὴν ἐκάστοτε συγκυρία καὶ τὶς ἱστορικοπολιτικὲς παραμέτρους– νὰ ἔπαιξε κάποιον ρόλο, κυρίως ὅμως δευτερεύοντα καὶ συνήθως μὴ ἀποφασιστικό¹⁹. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες –καὶ δὴ στὸ μετανεωτερικὸ πλαίσιο– ἀσκήθηκε ἰσχυρὴ κριτικὴ στὶς παλαιότερες αὐτὲς ἀπόψεις ποὺ θεωροῦσαν τὴν Ὁρθοδοξία ὡς τὴ βασικὴ αἰτία τῶν ποικίλων ἐλλειμμάτων σὲ Ὁρθόδοξα περιβάλλοντα – σὲ ἀντίθεση, λόγου χάριν, μὲ τὸν θεωρούμενο προοδευτικὸ καὶ συμβατὸ μὲ τὴ Νεωτερικότητα Προτεσταντισμό²⁰. Δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ἐπίσης ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη κριτικὴ καὶ ἡ ἀντίσταση στὴ Νεωτερικότητα ἐμφανίζονται κυρίως στὸ ἐπίπεδο τῆς ρητορικῆς καὶ τοῦ διαδεδομένου σχετικοῦ ἀφηγήματος. Σὲ πρακτικὸ καὶ θεσμικὸ ἐπίπεδο, οἱ Ὁρθόδοξοι Ἐκκλησίες καὶ ἐπίσημοι φορεῖς βασικὰ δὲν ἔχουν πρόβλημα νὰ συμβιβασθοῦν μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς Νεωτερικότητας (π.χ. ἀναφορικὰ μὲ ἓνα κοσμικώτερο καὶ οὐδετερόθηρηκο κράτος) ἢ καὶ νὰ δείξουν φιλονεωτερικὲς τάσεις καὶ ἐπιλογές (π.χ. στὸν οἰκονομικὸ τομέα)²¹. Βεβαίως, οἱ πλειοψηφικὰ Ὁρθόδοξοι χώρες παρουσιάζουν πολλὰ ἰδιαιτερότητες στοὺς ἀνωτέρω τομεῖς, δεδομένου ὅτι οἱ ἀντίστοιχοι Ὁρθόδοξοι Ἐκκλησίες ἀπολαμβάνουν ἀκόμη διάφορα εἰδικὰ «προνόμια», πρᾶγμα ποὺ διαφέρει ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Κράτους σὲ Δυτικὰ περιβάλλοντα. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποτελεῖ ἀντίφαση, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ κάλλιστα μὲ τὴ θεωρία τῶν «πολλαπλῶν νεωτερικοτήτων», οἱ ὁποῖες δὲν δεσμεύονται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὴ σχετικὴ Δυτικὴ παράδοση. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ κατανοηθεῖ ὡς ἓναν βαθμὸ καὶ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ νεωτερικοῦ ἐθνικισμοῦ ἀπὸ τὴν Ὁρθοδοξία καὶ τῆς μαζικῆς ἐθνικοποίησής της ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα μέχρι τὶς ἡμέρες μας. Ὅντως ἐδῶ πρόκειται γιὰ μία

19. V. N. Makrides, “Orthodox Christianity, Rationalization, Modernization: A Re-assessment”, στό: V. Roudometof – Al. Agadjanian – J. Pankhurst (ἐπιμ.), *Eastern Orthodoxy in a Global Age: Tradition Faces the Twenty-first Century*, ἐκδ. AltaMira Press, Walnut Creek 2005, σσ. 179-209.

20. Chr. Hann, *Eastern Christianity and Western Social Theory*, ἐκδ. University of Erfurt, Erfurt 2011.

21. V. N. Makrides, “Orthodox Christianity and Economic Development: A Critical Overview”, *Archives de sciences sociales des religions* 185 (2019), σσ. 23-43.

παραδοξότητα, ή όποια δέν συμβιβάζεται με τή μακραίωνη οίκουμενική παράδοση τής Όρθοδοξίας. Έν τούτοις, τò γεγονòς αυτό –πέρα από τις όποιεσδήποτε άξιολογήσεις– άποτελεί άπόδειξη ότι ή Όρθοδοξία σχετίσθηκε με τή Νεωτερικότητα και ένσωμάτωσε ποικίλα στοιχεία της για διαφόρους λόγους, άσχέτως τών ποικίλων έπιπτώσεων τους²².

Πέραν τούτων, δέν θα πρέπει επίσης νά λησμονηθεί τò γεγονòς ότι ή Όρθοδοξία ιστορικά είχε και τις δικές της δημιουργικές και κριτικές συναντήσεις με τή Νεωτερικότητα, έστω και άν έπρόκειτο για προσωπικές, μεμονωμένες και άποσπασματικές προσπάθειες όρισμένων Όρθοδόξων κληρικών και λαϊκών. Βεβαίως, τò γενικώτερο σχετικό κλίμα παρέμεινε άρνητικό και έπικριτικό άπέναντι στη Νεωτερικότητα, αλλά οι άνωτέρω προσπάθειες δέν πρέπει νά άγνοηθούν ή νά ύποτιμηθούν, διότι άποκαλύπτουν μία άλλη πτυχή τής ιστορικής συνάντησης τής Όρθοδοξίας με τή Νεωτερικότητα. Για παράδειγμα, από τή μία πλευρά ó Διαφωτισμός έχει κριθεί άρνητικά από τήν πλειοψηφία τών Όρθοδόξων²³, αλλά από τήν άλλη πλευρά ύπήρξαν και περιπτώσεις ενός «Όρθοδόξου Διαφωτισμοϋ», μιås έπιλεκτικής δηλαδή σύνδεσης τής Όρθοδοξίας με τις νέες έξελίξεις. Η περίπτωση τοϋ λογίου Αρχιεπισκόπου Εϋγενίου Βουλγάρεως (1716-1806) είναι χαρακτηριστική στο σημείο αυτό, άν έξετάσει κανείς, για παράδειγμα, τις ιδέες του για θρησκευτική άνοχη και έλευθερία ή για τις σχέσεις πίστεως και λόγου²⁴. Σε διάφορες δέ έποχές και συνθήκες μπορούμε νά έντοπίσουμε ποικίλα παραδείγματα ενός κριτικοϋ διαλόγου όρισμένων τοπικών Όρθοδόξων παραδόσεων με τή Νεωτερικότητα, όπως τής

22. V. N. Makrides, “The Search for an Orthodox Christian Identity: Orthodoxy, Nation, and Ecumenism Between 19th and 20th Century”, στο: L. Ferracci (έπιμ.), *A History of the Desire for Christian Unity: Ecumenism in the Churches (19th-21st Century)*, vol. 1: *Dawn of Ecumenism*, έκδ. Brill, Leiden – Boston 2021, σσ. 110-131.

23. V. N. Makrides, „Orthodoxes Christentum und westeuropäische Aufklärung: Ein unvollendetes Projekt?“, *Ökumenische Rundschau* 57 (2008), σσ. 303-318.

24. V. N. Makrides, „Verunreinigung der Orthodoxie oder Prozesse der Interkonfessionalität? Der Fall Evgenios Voulgaris im 18. Jahrhundert“, στο: Christina Alexiou – D. Haas (έπιμ.), *Westliche Konfessionskirchen und orthodoxes Christentum als Thema der Interkonfessionalitätsforschung*, έκδ. V&R unipress, Göttingen 2024, σσ. 157-185.

ρωσικῆς²⁵, τῆς ἑλληνικῆς²⁶ καὶ τῆς ρουμανικῆς²⁷. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ πολὺπλευρῆ συμβολὴ τῆς Ρωσικῆς Ὁρθοδοξίας στὸ ὅλο θέμα μὲ διαφορετικὲς μορφές καὶ σὲ ποικίλα ἐπίπεδα, ἡ ὁποία σημάδεψε γενικὰ τὶς σχέσεις τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὴ Νεωτερικότητα καὶ ξεχώρισε ἐμφανῶς ἀπὸ τὶς περιορισμένες συμβολές τῶν ἄλλων τοπικῶν Ὁρθοδοξιῶν. Πρόκειται γιὰ μίαν μακρὰ ἐξελικτικὴ πορεία, ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὴ θρησκευτικὴ φιλοσοφία τῶν Σλαβοφίλων καὶ ἄλλων στοχαστῶν στὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰ., συνεχίζεται μὲ τὴ ἀκαδημαϊκὴ θεολογία μέχρι τὸ 1917²⁸ καὶ κορυφώνεται μὲ τὴ Ρωσικὴ θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ διασπορὰ στὴ Δύση μέχρι τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ.²⁹ Γιὰ παράδειγμα, ἡ Σοφιολογία τοῦ Sergij Bulgakov καὶ ἄλλων, πέραν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καταδίκη της, ἀποτελεῖ μίαν προσπάθεια νὰ ἀρθρωθεῖ ἓνα εἰδικῶς Ὁρθόδοξο ἀφήγημα σχετικὰ μὲ τὴ Νεωτερικότητα³⁰. Βεβαίως, στὸ ὅλο αὐτὸ πλαίσιο ὑπῆρξαν καὶ ἀντινεωτερικὲς τάσεις καὶ κριτικές³¹, ἀλλὰ δὲν ἀμφισβητεῖται ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μίαν ἰδιαίτερα γόνιμη περίοδο συνάντησης τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὴ Νεωτερικότητα, ἡ ὁποία ἄφησε τὸ στίγμα της καὶ ἐπηρέασε καὶ πολλὲς ἄλλες Ὁρθόδοξες κουλτούρες καὶ στοχαστές. Βεβαίως, εἶναι λυπηρὸ νὰ παρατηρεῖ κανεὶς, ὅπως προαναφέρθηκε, ὅτι ἡ ἐπίσημη Ρωσικὴ Ὁρθοδοξία στὴ μετακομμουνιστικὴ περίοδο ἔχει ἐπιλέξει μίαν

25. Regina Elsner, *The Russian Orthodox Church and Modernity: A Historical and Theological Investigation into Eastern Christianity between Unity and Plurality*, ibidem Press, Stuttgart 2021.

26. P. Kalaitzidis, "New Trends in Greek Orthodox Theology: Challenges in the Movement Towards a Genuine Renewal and Christian Unity", *Scottish Journal of Theology* 67, 2 (2014), σσ. 127-164.

27. I. Moga, „Orthodoxe Theologie begegnet Moderne. Die Czernowitzer akademische Theologie um das Jahr 1900“, *Orthodoxes Forum* 35 (2021), σσ. 125-139.

28. Jennifer Wasmuth, „‘Kulturorthodoxie’: Zu einem konzeptionellen Neuanfang in der russischen orthodoxen Theologie an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert“, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 119 (2008), σσ. 45-62.

29. Kristina Stoeckl, *Communism after Totalitarianism: The Russian Orthodox Intellectual Tradition and the Philosophical Discourse of Political Modernity*, έκδ. Peter Lang, Frankfurt/Main 2008.

30. M. Plested, *Wisdom in Christian Tradition: The Patristic Roots of Modern Russian Sophiology*, Oxford University Press, Oxford 2022.

31. Kristina Stöckl, "Modernity and its Critique in Twentieth Century Russian Orthodox Thought", *Studies in East European Thought* 58, 4 (2006), σσ. 243-269.

σαφῶς ἀντινεωτερικὴ πορεία σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πλούσια παράδοση τοῦ πρόσφατου Ρωσικοῦ παρελθόντος.

Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον εἶναι ὅμως ὅτι οἱ ἐξελίξεις στὸν Ὁρθόδοξο κόσμο μετὰ τὶς κοσμογονικὲς ἀλλαγές στὰ τέλη τοῦ 20οῦ αἰ. παρουσιάζουν μεγάλη πολυμορφία, σὲ ἀρκετὲς δὲ περιπτώσεις δείχνουν διάθεση ἐνὸς οὐσιαστικώτερου καὶ δημιουργικώτερου διαλόγου μὲ τὴ Νεωτερικότητα. Ἀρχικά, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τὸν Πατριάρχη Βαρθολομαῖο (ἀπὸ τὸ 1991)³² ἔχει προσπαθήσει νὰ κάνει ἓνα τέτοιο ἄνοιγμα στὸ σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον μὲ ποικίλες δράσεις (π.χ. διαθρησκειακές, οἰκολογικές, διορθόδοξες καὶ δὴ μὲ τὴν Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδο τοῦ 2016, στὴν ὁποία συζητήθηκαν –μεταξὺ ἄλλων– σχετικὰ θέματα³³) καὶ νὰ διαλεχθεῖ μὲ τὴ Νεωτερικότητα σὲ ἓνα διαφορετικὸ πλαίσιο ἀπὸ ὅ,τι στὸ παρελθόν (π.χ. μὲ τὰ σύγχρονα ἀνθρώπινα δικαιώματα)³⁴.

Παράλληλα, παρατηρεῖται ἡ ἀνάδυση πολλῶν καὶ νέων τάσεων, καθὼς καὶ θεσμοποιημένων προσπαθειῶν, γιὰ ἓναν νέο καὶ συστηματικὸ διάλογο μὲ τὴ Νεωτερικότητα, συνοδευόμενο ἀπὸ αὐτοκριτικὲς τάσεις μὲ τὴ διάθεση νὰ διδαχθεῖ καὶ νὰ ἐπωφεληθεῖ σχετικὰ ἡ Ὁρθοδοξία καὶ νὰ ὑπερβεῖ τὶς παλαιότερες πολώσεις της (π.χ. τὸν ἄγονο ἀντιδυτικισμό της). Οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς δὲν ἀφοροῦν μόνον τὶς παραδοσιακὲς κοιτίδες τοῦ Ὁρθόδοξου κόσμου, ὅπου ἔχουν θεσμοποιηθεῖ τέτοιες προσπάθειες (π.χ. ἡ Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου). Ἀφοροῦν ἐπίσης τὴν Ὁρθόδοξη διασπορὰ στὴ Δύση, ὅπου παρατηροῦνται ἀνάλογες προσπάθειες κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ὅπως τὸ “Orthodox Christian Studies Center” τοῦ Fordham University (New York City) καὶ ἡ “International Orthodox Theological Association” (IOTA). Ἐδῶ

32. I. N. Grigoriadis, “The Ecumenical Patriarchate as a Global Actor: Between the End of the Cold War and the Ukrainian Ecclesiastical Crisis”, *The Journal of the Middle East and Africa* 13, 3 (2022), σσ. 345-358.

33. V. N. Makrides, „Zwischen Tradition und Erneuerung. Das Panorthodoxe Konzil 2016 angesichts der modernen Welt“, *Catholica. Vierteljahresschrift für ökumenische Theologie* 71, 1 (2017), σσ. 18-32· Vasilios N. Makrides – Sebastian Rimestad (ἐπιμ.), *The Pan-Orthodox Council of 2016 – A New Era for the Orthodox Church? Interdisciplinary Perspectives*, ἐκδ. Peter Lang, Berlin 2021.

34. Ökumenischer Patriarch Bartholomaios I., „Orthodoxie und Menschenrechte“, *Evangelische Verantwortung* 9-10 (2017), σσ. 3-8.

πρόκειται για την ανάδυση, ανάπτυξη και εξάπλωση νέων μορφών Ὁρθόδοξου στοχασμοῦ ἀπὸ μία νέα θεολογικὴ γενιά, ἡ ὁποία ἀνδρώθηκε σὲ Δυτικὰ περιβάλλοντα καὶ ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖ νὰ φέρει σημαντικὲς ἀλλαγές στὸ σύγχρονο Ὁρθόδοξο ἀφήγημα, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀξιολόγησης τῆς Νεωτερικότητας. Τὸ δὲ νέο ἐπίσημο κείμενο γιὰ τὸ κοινωνικὸ ἦθος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας (2020) ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἶναι ἐνδεικτικὸ τῶν νέων αὐτῶν τάσεων μέσα στὴν Ὁρθοδοξία, ἐνῶ οἱ διαφορές του μὲ τὴν κοινωνικὴ διδασκαλία τῆς Ρωσικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας (2000) εἶναι ἐμφανεῖς³⁵. Στὴν οὐσία ἔχουμε ἐδῶ τὴν ἀνάδυση τοῦ φαινομένου ἑνός «Ὁρθόδοξου κοσμοπολιτισμοῦ», ὁ ὁποῖος θέλει νὰ ἀναμορφώσει τὴν Ὁρθοδοξία καὶ νὰ τῆς δώσει μεγαλύτερη ἐξωστρέφεια, φωνὴ καὶ ἐπιρροὴ διεθνῶς³⁶. Ὑπάρχει δὲ ἐν πολλοῖς στενὴ συνεργασία μεταξὺ ὄλων αὐτῶν τῶν νέων φορέων στὶς παραδοσιακὲς Ὁρθόδοξες κοιτίδες καὶ τὴν Ὁρθόδοξη διασπορά, μὲ πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἀποτελέσματα μέχρι τοῦδε. Ἀναμφίβολα, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ σχέση τῆς Ὁρθόδοξίας μὲ τὴ Νεωτερικότητα ἔχει ἀλλάξει πλήρως, δοθέντος ὅτι οἱ ἀντινεωτερικὲς τάσεις σαφῶς ὑπερτεροῦν ἀκόμη στὸν Ὁρθόδοξο χῶρο. Ἀλλὰ γίνεται ἐμφανὲς ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία, παρὰ τὴ θρυλούμενη ἀκίνησία καὶ τὴν ὑποτιθέμενη μονολιθικότητά της, ἐξελίσσεται καὶ ἀλλάζει, οἱ δὲ ἐξελίξεις στὸ μέλλον μπορεῖ νὰ ἐκπλήξουν, καὶ εἰδικὰ στὴ σχέση της μὲ τὴ Νεωτερικότητα συνολικά.

35. V. N. Makrides, «Le nouveau document social de l'Église orthodoxe. Son orientation, son élaboration, son contexte et son importance», *Istina* 65, 4 (2020), σσ. 387-413· D. Schon, *Berufen zur Verwandlung der Welt. Die Orthodoxe Kirche in sozialer und ethischer Verantwortung*, ἐκδ. Friedrich Pustet, Regensburg 2021.

36. B. N. Μακρίδης, «Ὁ ἀναδυόμενος Ὁρθόδοξος κοσμοπολιτισμός: Τὸ νέο ἐπίσημο κείμενο γιὰ τὸ κοινωνικὸ ἦθος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ ἡ σημασία του», *Σύναξη* 162 (2022), σσ. 75-81· ὁ ἴδιος, «Ὁρθόδοξος Χριστιανικὸς Κοσμοπολιτισμός: Ἡ ἀνάδυση ἑνός νέου φαινομένου στὸν Ὁρθόδοξο κόσμον καὶ ἡ σημασία του», *Ἀχιλλίου Πόλις* 9 (2023), σσ. 447-482.

Ὁρθοδοξία καὶ Μετανεωτερικότητα:
Δημιουργικὴ εὐκαιρία ἢ σοβαρὴ πρόκληση;

Ἄς ἐξετάσουμε ὅμως τώρα συνοπτικὰ τὴ σχέση τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὴ Μετανεωτερικότητα, ἓνα ρεῦμα ποὺ ἐμφανίσθηκε ἔντονα ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 καὶ ἐντεῦθεν, ἂν καὶ οἱ καταβολές της εἶναι σαφῶς παλαιότερες. Ἀρχικά, εἶναι ἀναγκαῖες ὀρισμένες ἐννοιολογικὲς διευκρινίσεις σχετικὰ μὲ τὰ χρησιμοποιούμενα σχήματα καὶ στάδια ἐξέλιξης τῶν ὑπὸ ἐξέταση περιόδων. Γιὰ παράδειγμα, ὑπάρχει τὸ διαδεδομένο σχῆμα: «Προνεωτερικότητα – Νεωτερικότητα – Μετανεωτερικότητα», τὸ ὁποῖο καὶ χρησιμοποιεῖται στὴν παροῦσα μελέτη. Παράλληλα, ὑπάρχει καὶ τὸ σχῆμα: «Προνεωτερικότητα – Πρώιμη Νεωτερικότητα – Ὑστερὴ ἢ Δεύτερη Νεωτερικότητα», τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ταυτίζεται χρονικὰ μὲ τὸ προηγούμενο σχῆμα, ἀλλὰ νοηματοδοτεῖ κάπως διαφορετικὰ τὰ δύο τελευταῖα στάδια. Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸ ποὺ εἶναι σημαντικὸ ἐδῶ εἶναι οἱ ἐνδεχόμενες συνέχειες ἢ ἀσυνέχειες ἀνάμεσα στὰ διάφορα αὐτὰ στάδια ἐξέλιξης. Πιὸ συγκεκριμένα, τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν ἡ Μετανεωτερικότητα ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴ ρήξη μὲ τὴ Νεωτερικότητα ἢ τὴ διαφοροποιημένη καὶ βελτιωμένη συνέχειά της. Οἱ ριζοσπαστικοὶ κυρίως ὄπαδοὶ τῆς Μετανεωτερικότητας ὑποστηρίζουν τὴν πρώτη ἐκδοχή, ἐνῶ οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς Ὑστερῆς Νεωτερικότητας τὴ δεύτερη. Ὅντως, παρὰ τὶς σημαντικὲς διαφορὲς μεταξύ τους, ἡ Μετανεωτερικότητα δὲν ἀποτελεῖ πλήρη ἀναίρεση ἢ τὸ τέλος τῆς Νεωτερικότητας συνολικά, ἀλλὰ τὴ διόρθωση καὶ τὴ διεύρυνσή της σὲ ὀρισμένα σημαντικὰ σημεῖα. Ἐξ ἄλλου, πολλὰ νεωτερικὰ στοιχεῖα καὶ ἐξελίξεις ἰσχύουν καὶ παραμένουν ἐνεργὰ καὶ στὸ μετανεωτερικὸ πλαίσιο. Αὐτὸ δέχονται ἄλλωστε καὶ οἱ μετριοπαθεῖς ὄπαδοὶ τῆς Μετανεωτερικότητας, ὑπὸ τὴν ἐννοια δὲ αὐτὴν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «Μετανεωτερικότητα» καὶ στὴν παροῦσα μελέτη.

Τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ διαφοροποιοῦν τὴ Μετανεωτερικότητα ἀπὸ τὴ Νεωτερικότητα (καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεώρηση τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου) εἶναι πολλὰ καὶ ποικίλα. Μεταξὺ ἄλλων, ἀσκήθηκε κριτικὴ στὴν ἀπολυτότητα καὶ τὴν αἰσιόδοξὴ αἰτιοκρατία τῆς Νεωτερικότητας σχετικὰ μὲ μία συνεχῆ πορεία γραμμικῆς προόδου, καθὼς καὶ στίς

ἀξιώσεις ὀρθότητας καὶ ἀντικειμενικότητάς της, στοιχεῖα τὰ ὅποια εἶχαν συνδεθεῖ κυρίως μὲ τὸ ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ ἴδιο ἴσχυσε γιὰ τὶς βεβαιότητες ποὺ εἶχε προωθήσει γενικὰ ἡ Νεωτερικότητα ἀναφορικὰ μὲ τὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου μὲ βάση τὶς «μεγάλες ἀφηγήσεις» της γιὰ μία συνολικὴ κατανόηση τῆς πραγματικότητας. Ἡ Μετανεωτερικότητα ἀντιθέτως προσπάθησε νὰ δείξει τὶς ἀσάφειες, τὶς ἀμφισημίες καὶ τὶς ἀντιφάσεις τῶν περιορισμένων γνωστικῶν ἰκανοτήτων καὶ δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ὁποῖες δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἐγείρουν ἀξιώσεις πλήρους καὶ ἀπόλυτης ἀλήθειας. Γιὰ παράδειγμα, ἀποδομώντας τὴν ἴδια τὴ γλῶσσα, ὁ Jacques Derrida προσπάθησε νὰ δείξει τοὺς ἐγγενεῖς περιορισμοὺς τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ ἀνθρωπίνου ὄργανου, μὲ τὸ ὅποιο εἶχε κυρίως ἐπιχειρηθεῖ ἡ ὀλικὴ περιγραφή καὶ κατανόηση τῆς πραγματικότητας στὸ παρελθόν. Ὁ Michel Foucault ἐπιχείρησε νὰ δείξει τὰ εἰδικὰ ἐνδιαφέροντα, τὶς συγκεκριμένες ἐπιλογές καθὼς καὶ τὶς δομὲς δύναμης καὶ ἐξουσίας πίσω ἀπὸ τὴν προώθηση τῶν διαφόρων «ἀντικειμενικῶν» μορφῶν γνώσης, μία διαδικασίᾳ ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ ἀθῶα, ἀμερόληπτη καὶ ἀνεξάρτητη εἶναι. Ἐξ ἄλλου, ἰδιαίτερη κριτικὴ ἀσκήθηκε στὸν ὀρθολογισμὸ καὶ στὴ διαδικασία ἐκλογίκευσης κατὰ τὴ Νεωτερικότητα, ἐξελίξεις οἱ ὁποῖες θεωρήθηκαν ὅτι περιορίζαν σημαντικὰ τὶς πρὸ ὀλιστικὲς καὶ εὐρύχωρες ἀνθρώπινες καταβολές καὶ δυνατότητες γνώσης.

Ἀντιθέτως, ἡ Μετανεωτερικότητα «νομιμοποίησε» καὶ ἄλλες ἀντισυμβατικὲς καὶ μὴ αὐστηρὰ ὀρθολογιστικὲς διαδικασίες καὶ μορφές ἀπόκτησης γνώσης (π.χ. τελετουργικὸ, ὀπτικὰ μέσα, ἐμπειρία, ἐνσυναίσθηση) μὲ σκοπὸ μία πολυεπίπεδη, ὀλοκληρωμένη καὶ περιεκτικώτερη προσέγγιση τῆς πραγματικότητας. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ δόθηκε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ διαφορετικότητα, τὴν ἀνοχή, τὴν ἑτερότητα, τὴν ἰδιαιτερότητα, τὴ ρευστότητα καὶ τὴ σχετικότητα τῶν παρατηρουμένων καταστάσεων, καθὼς καὶ στὰ κατακερματισμένα καὶ ἀνομοιογενῆ πεδία γνώσης, τὰ ὅποια μπορεῖ ὅμως νὰ «συνδέονται» μεταξύ τους μὲ μὴ ἐμφανεῖς τρόπους, πρᾶγμα ποὺ τονίζει ξανά τὴν ἀνάγκη μιᾶς διαφορετικῆς καὶ συνολικώτερης προσέγγισης. Παράλληλα, δίνεται ἔμφαση στὴν πολλαπλότητα τῶν προοπτικῶν καὶ ἐρμηνειῶν, μὲ σκοπὸ μία δημιουργικὴ ἀσάφεια καὶ τὴν ὑπέρβαση ἑνὸς ἀπόλυτου καὶ μονοδιάστατου ἐρμηνευτικοῦ ἀναγωγισμοῦ. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ

καὶ στοιχεῖα κληροδοτημένα ἀπὸ τὴν προνεωτερικὴ παράδοση, τὰ ὅποια δὲν θεωροῦνται συλλήβδην ὡς παρωχημένα καὶ ἄχρηστα, ἀλλὰ νοηματοδοῦνται κατάλληλα στὸ μετανεωτερικὸ πλαίσιο.

Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖο ὅτι στὴ Μετανεωτερικότητα προσεγγίζονται πολλὰ σχετικὰ θέματα χωρὶς αὐστηρὲς προδιαγραφές, ἀλλὰ μὲ παιγνιώδη καὶ ἐν πολλοῖς εἰρωνικὴ διάθεση, ἢ ὅποια θέλει νὰ ἀναδείξει ἀκριβῶς τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀπόλυτη καὶ πλήρης σύλληψη τῆς πραγματικότητας εἶναι στὴν οὐσία ἀνέφικτη καὶ οὐτοπικὴ. Ἡ Μετανεωτερικότητα ἐπομένως διακρίνεται ἀπὸ μία ἐπιστημολογικὴ ταπεινότητα, τονίζοντας τὶς περιορισμένες ἀνθρώπινες δυνατότητες, ἀκριβῶς διότι καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖο ἐπιχειρεῖ ταυτόχρονα νὰ κατανοήσει. Τοιοῦτοτρόπως, ἀσχεῖται κριτικὴ στὸν δυϊσμὸ τοῦ René Descartes καὶ στὴ βασικὴ του διάκριση μεταξὺ ὑποκειμένου (*res cogitans*) καὶ ἀντικειμένου (*res extensa*), ἢ ὅποια ἀπέτελεσε τὴ βάση τῆς νεωτερικῆς ἐπιστημολογίας. Ἀντιθέτως, ὁ σκοπὸς στὴ Μετανεωτερικότητα ἀφορᾷ τὴ δόμηση μιᾶς νέας ὀλισθητικῆς ἐπιστημολογίας, ἢ ὅποια θὰ ὑπερβαίνει τὶς ὅποιες διακρίσεις στὰ ποικίλα πεδία τῆς γνώσης καὶ θὰ ἀποκαλύπτει τὶς ὑπάρχουσες καὶ τὶς ἀνεπαίσθητες συνδέσεις μεταξὺ τους.

Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ Μετανεωτερικότητα ἄσκησε θεμελιώδη κριτικὴ καὶ στὴν πολὺπλευρὴ ἀποσπασματικὴ τοῦ νεωτερικοῦ μοντέλου ἀνάπτυξης, τὸ ὁποῖο λόγῳ τοῦ ἀπόλυτου ὀρθολογισμοῦ του εἶχε περιορίσει σημαντικὰ τὴν ἀνθρώπινη προσωπικὴ καὶ τὶς ποικίλες ἐκφάνσεις τῆς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ Μετανεωτερικότητα σχετίσθηκε μὲ ἓνα ἄλλο πολὺπλευρο καὶ ἐν πολλοῖς παράλληλο ρεῦμα, αὐτὸ τῶν Μετα-αποικιακῶν Σπουδῶν καὶ τῆς σχετικῆς κριτικῆς ποῦ ἀσκήθηκε στὸν Εὐρωκεντρισμό. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἀξιώσεις τῆς Νεωτερικότητας σχετικὰ μὲ τὴν παγκόσμια ἰσχὺ τῶν ἀπόψεων καὶ τῶν κατακτήσεων τῆς θεωρήθηκαν ὡς ἓνα εἶδος ὀλοκληρωτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπιβλήθηκε σὲ ἄλλα κράτη καὶ πολιτισμοὺς στὸ πλαίσιο τῆς Δυτικοευρωπαϊκῆς ἀποικιοκρατίας καὶ ὁ ὁποῖος θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδομηθεῖ συστηματικὰ καὶ κριτικά. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ διακρίθηκε σαφῶς ἡ διαδικασία ἐνὸς τοπικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ἀπὸ τὴ γενικευτικὴ κατηγορία ἐνὸς ἄκριτου ἐκδυτικισμοῦ, ἐνῶ ἐπίσης προτάθηκε καὶ τὸ προαναφερθὲν μοντέλο τῶν «πολλαπλῶν Νεωτερικότητων» πέραν τῆς ὑποτιθέμενης μοναδικῆς

Δυτικής Νεωτερικότητας. Τέλος, από τὰ παραπάνω συνάγεται επίσης ὅτι στή Μετανεωτερικότητα ἔχει ἀλλάξει ριζικὰ ἡ στάση ἀπέναντι στίς θρησκείες γενικὰ καὶ σὲ διάφορες βασικὲς ἐπιλογὲς τῆς Νεωτερικότητας (π.χ. ἐκκοσμίκευση), ἡ ὁποία ἀντιμετώπιζε τὶς θρησκείες καὶ ἰδίως τὸν Χριστιανισμό ἀρνητικά. Ἀντίθετα, στὸ ὀλιστικώτερο πλαίσιο τῆς ἡ Μετανεωτερικότητα ἀναβάθμισε τὸν ρόλο τῆς θρησκείας καὶ τῆς πνευματικότητας γενικώτερα ὡς ἀπολύτως φυσιολογικῶν ἐκφράσεων τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ἐνῶ παράλληλα ὑποστήριξε τὶς ἀντίθετες τάσεις, ὅπως τὴν ἀπο-ἐκκοσμίκευση (de-secularization) καὶ τὴ μετα-κοσμικότητα (post-secularity). Βεβαίως, τὸ μετανεωτερικὸ πλαίσιο ἔχει εὐρύτατο φάσμα καὶ μπορεῖ νὰ συμπεριλάβει στοὺς κόλπους του ποικίλες καὶ ἐτερόκλητες τάσεις, τόσο θρησκευτικὲς ὅσο καὶ κοσμικὲς. Ἄλλωστε, ἡ ἀποδοχὴ τῆς διαφορετικότητας καὶ ἡ ἀνεκτικότητα ἀποτελοῦν βασικὸ μετανεωτερικὸ ἰδανικὸ, δοθέντος ὅτι ὁ κοσμοθεωρητικὸς πλουραλισμὸς ἀλλὰ καὶ ἡ εἰρηνικὴ καὶ δημιουργικὴ συνύπαρξη τέτοιων διαφορετικῶν τάσεων θὰ πρέπει νὰ καθορίζουν μίαν σύγχρονη κοινωνία μὲ κύριο σκοπὸ τὴν ὀλοκλήρωση καὶ εὐημερία τῆς.

Τί σημαίνουν ὅμως ὅλα αὐτὰ γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία; Παρὰ τὰ ἱστορικὰ προβλήματα τῆς μὲ τὴ Νεωτερικότητα, ἡ Ὁρθοδοξία ἐμφανίζει μίαν ἐνδιαφέρουσα «ἐγγύτητα» πρὸς τὴ Μετανεωτερικότητα σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Αὐτὸ ὀφείλεται –μεταξὺ ἄλλων– στὸ γεγονός ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία διαφοροποιεῖται σημαντικὰ ἀπὸ τὸν Δυτικὸ Χριστιανισμό, μὲ τὸν ὁποῖο ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ καὶ κριτικὴ ἀντιπαράθεση ἀρχικὰ κυρίως ἡ Νεωτερικότητα, ἀλλὰ ἀργότερα καὶ ἡ Μετανεωτερικότητα. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴν, ἡ Ὁρθοδοξία ἔχει ὀρισμένα «πλεονεκτήματα» σὲ σχέση μὲ τὸν Δυτικὸ Χριστιανισμό, τὰ ὁποῖα φαίνονται στή συσχέτισή τῆς μὲ τὴ Μετανεωτερικότητα καὶ στὰ διάφορα «κοινὰ» τους σημεῖα. Αὐτὰ –μεταξὺ ἄλλων– ἀφοροῦν τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀξίας καὶ τῆς σημασίας τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς παράδοσης, τὴν ἐξισορρόπηση μεταξὺ ἐνδοκοσμικῶν καὶ ὑπερβατικῶν τάσεων, τὴ σχετικοποίησι θετικιστικῶν καὶ ὀρθολογιστικῶν μοντέλων γνώσης, τὴν ἐπιστημολογικὴ ταπεινότητα σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς (ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς γλώσσας ἕως τὴν κατανόηση τοῦ κόσμου) μαζὶ μὲ τὴν ἀναγνώριση τῶν ἀνθρώπινων περιορισμῶν, ἀνεπαρκειῶν καὶ ἀτελειῶν, τὴν ὑπέρβαση τοῦ λογοκεντρισμοῦ καὶ

τὴν ἀποδοχὴ ἄλλων ἐναλλακτικῶν, μὴ συμβατικῶν καὶ μὴ ἀπόλυτα ὀρθολογιστικῶν μέσων καὶ μορφῶν γνώσης καὶ ἐπικοινωνίας (π.χ. τοῦ μυστικισμοῦ, τοῦ διαλογισμοῦ, τῶν ἀσκητικῶν πρακτικῶν, τῆς ἐμπειρίας, τῆς πνευματικότητας, τῆς ἀνακάλυψης τοῦ ἐσωτερικοῦ ἑαυτοῦ), τὴ σημασία τῆς πνευματικῆς πατρότητας, καθοδήγησης, ὑπακοῆς καὶ πειθαρχίας, καθὼς καὶ τὴν ὑπέρβαση τῆς (ἀκραίας) ἐκλογίκευσης τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τονίζονταν ἀνέκαθεν μὲ θεολογικοὺς ὅρους στὴν Ὁρθοδοξία, ὅπως μὲ τὴν «κένωση» καὶ «κτιστότητα» τοῦ ἀνθρώπου σὲ σχέση μὲ τὴς ἀνεπάρκειές του καὶ τὸν «ἀποφατισμό» ὅχι μόνον ἀναφορικὰ μὲ τὴ σχετικοποίησι τῆς ἀνθρώπινης γλώσσας, ἀλλὰ ὡς γενικώτερη στάσι ζωῆς πέρα ἀπὸ βεβαιότητες, ἀπολυτότητες καὶ ἀντικειμενότητες. Τέτοιοι ὅροι χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης συχνὰ ἀπὸ μετανεωτερικοὺς στοχαστές (π.χ. ὁ ἀποφατισμὸς ἀπὸ τὸν J. Derrida, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ σχετικὰ τὸ *Corpus Areopagiticum*³⁷), πρᾶγμα ποὺ δείχνει τὴς ποικίλες συγγένειες μὲ Ὁρθόδοξες Πατερικὲς ἀπόψεις καὶ τοποθετήσεις. Τὸ πλέον δὲ χαρακτηριστικὸ κοινὸ σημεῖο μεταξὺ τῶν δύο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία δίνει ἔμφαση στὸ μυστήριον, τοὺς γρίφους, τὸ ἄπειρον, τὰ σύμβολα, τὸ θαυμαστό, τὸ ἄγνωστο καὶ τὴν ἀποφυγὴ ὀριστικῶν ἀπαντήσεων τόσο σὲ θεολογικὰ θέματα ὅσο καὶ σὲ πλεῖστα ἄλλα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν εἶχε ἐπιτύχει νὰ παραμείνει μακριὰ ἀπὸ τὴς ἀκρότητες τοῦ στενοῦ Δυτικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπηρεάσει βαρικὰ τὴ Δυτικὴ θεολογία (π.χ. μὲ τὴς λογικὲς καὶ θεωρητικὰ πολὺ ἀνεπτυγμένους «ἀποδείξεις» τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ, οἱ ὁποῖες ἐπικρίθησαν ἰδιαίτερα κατὰ τὴ Νεωτερικότητα)³⁸.

37. Ivana Noble, "Apophatic Elements in Derrida's Deconstruction", στί: P. Pokorný – J. Roskovec (ἐπιμ.), *Philosophical Hermeneutics and Biblical Exegesis*, ἐκδ. Mohr Siebeck, Tübingen 2002, σσ. 83-93.

38. G. Kocijančič, "He Who Is and Being: On the Postmodern Relevance of Eastern Christian Apophaticism", στί: R. F. Taft, S.J. (ἐπιμ.), *The Christian East. Its Institutions and its Thought. A Critical Reflection, Papers of the International Scholary [sic] Congress for the 75th Anniversary of the Pontifical Oriental Institute, (Rome, 30 May-5 June 1993)*, Pontificio Istituto orientale, Rome 1996, σσ. 631-649· Ar. Papanikolaou, "Orthodoxy, Postmodernity, and Ecumenism: The Difference that Divine-Human Communion Makes", *Journal of Ecumenical Studies* 42, 4 (2007), σσ. 527-546· N. Mouzelis, "Self and Self-Other Reflexivity: The Apophatic Dimension", *European Journal of Social Theory* 13, 2 (2010), σσ. 271-284.

Βεβαίως, ἡ παραπάνω «ἐγγύτητα» μεταξύ Ὁρθοδοξίας καὶ Μετανεωτερικότητας εἶναι μὲν πολὺ ἐνδιαφέρουσα, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ παρερμηνευθεῖ ἢ νὰ ὑπερεκτιμηθεῖ, διότι οἱ καταβολές καθὼς καὶ οἱ σκοποθεσίες καὶ τῶν δύο εἶναι στὴν οὐσία πολὺ διαφορετικὲς καὶ δὲν συγκλίνουν. Ὅταν γιὰ παράδειγμα ὁ Derrida ἀναφέρεται στὸν ἀποφατισμὸ καὶ σὲ σχετικὰ ἔργα Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἔχει φυσικὰ θεολογικὴ ἀφετηρία καὶ ἀντίστοιχους σκοπούς, ἀλλὰ ἐνδιαφέρεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰ τὴν ἀποδόμηση τῆς ἀνθρώπινης γλώσσας αὐτῆς καθ' αὐτὴν στὸ πλαίσιο τοῦ δικοῦ του μετανεωτερικοῦ προγράμματος. Ἐπομένως, ἡ ἀποφατικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας ἔχει γι' αὐτὸν ἱστορικὴ μόνο σημασία. Ἡ στάση του εἶναι βασικὰ μηδενιστικὴ καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔλλειψη κάποιου νοήματος – σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴν Ὁρθόδοξη θεολογία. Οὕτως ἢ ἄλλως, ὁ σχετικισμὸς ἀποτελεῖ ἓνα γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς Μετανεωτερικότητας στὴν ἀντίδρασή της κατὰ τῶν ἀπολύτων καὶ δεσμευτικῶν «μεγάλων ἀφηγήσεων» τῆς Νεωτερικότητας. Ἀντιθέτως, ἡ Ὁρθοδοξία ἔχει τὸ δικό της σχετικὸ ἀφήγημα νοηματοδότησης καὶ τὸ προβάλλει ἀνάλογα χωρὶς οὐσιαστικούς συμβιβασμούς. Βεβαίως, τὸ ἔχει προσαρμόσει σὲ κάποιο βαθμὸ στὸ σύγχρονο διαφοροποιημένο καὶ παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, ἀλλὰ σὲ καμμία περίπτωση δὲν τὸ ἔχει ἐγκαταλείψει – καὶ τοιουτοτρόπως διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὴ Μετανεωτερικότητα.

Πέραν τούτου, ἡ Μετανεωτερικότητα χαρακτηρίζεται ἀπὸ μίαν ἔντονη σχετικοποίησιν κάθε εἶδους θρησκείας, ἰδεολογίας, πολιτικῶν συστημάτων κ.τ.τ., οὐσιαστικὰ δὲ λειτουργεῖ στὴ βάση τῆς ἀρχῆς τοῦ ὅτι «τὰ πάντα εἶναι δυνατά» (anything goes). Τοιουτοτρόπως, αὐτὴ δὲν προκρίνει οὔτε εὐνοεῖ τὴ μίαν ἢ τὴν ἄλλη ἐπιλογὴ καὶ προοπτικὴ, ἀλλὰ τονίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς εἰρηνικῆς καὶ δημιουργικῆς συνύπαρξης ὅλων τῶν ποικίλων καὶ διαφορετικῶν φορέων καὶ προσώπων. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ διαδικασίες ἐξέλιξης κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ κλειστὲς σὲ πιδὸ πλουραλιστικὲς καὶ πολυπολιτισμικὲς κοινωνίες μὲ ταυτόχρονη ἀποδοχὴ τῆς κάθε εἶδους διαφορετικότητας μέσα στὸ ἀνταγωνιστικὸ καὶ παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖο ὅτι στὸ πλαίσιο αὐτὸ τονίζεται πολὺ περισσότερο ἓνας ἰδιάζων «ἐκφραστικὸς ἀτομικισμὸς» ὡς τρόπος ζωῆς (ἰδίως σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ πρόσφατα

ηλεκτρονικά και ψηφιακά μέσα επικοινωνίας και δικτύωσης), ο οποίος εμφανίζεται και στο επίπεδο της υποκειμενικής θρησκευτικότητας πέρα από τυχόν θρησκευτικούς θεσμούς, κατεστημένα και μηχανισμούς έλεγχου³⁹. Έπομένως, στη Μετανεωτερικότητα ο πλουραλισμός απόψεων, επιλογών και τρόπων ζωής βασίζεται σε έναν θεμελιώδη σχετικισμό, ο οποίος διέπει όλες τις πτυχές της. Τιοιουτοτρόπως, τὸ ἐρώτημα ἐδῶ εἶναι ἂν ὅλα αὐτὰ ταιριάζουν μὲ τις βασικὲς κατευθύνσεις τῆς Ὁρθοδοξίας ἢ ἂν τοῦλάχιστον μπορεῖ νὰ βρεθεῖ κάποια κοινὴ βάση στὸ σημεῖο αὐτό. Βεβαίως, ἡ Ὁρθοδοξία ὑποστηρίζει καὶ ἡ ἴδια ἕναν σχετικισμό (π.χ. τῆς ἀνθρώπινης γλώσσας ὡς μέσου περιγραφῆς ἀναφορικὰ μὲ τὸν Θεὸ στὸ ἀποφατικὸ πλαίσιο) καὶ ἀποφεύγει νὰ δώσει ὀριστικὲς ἀπαντήσεις σὲ πολλὰ θεολογικὰ καὶ ἄλλα ζητήματα, πράγμα πού τῆς δίνει μεγάλη εὐελιξία καὶ προσαρμοστικότητα. Ἀλλὰ ἐδῶ πρόκειται γιὰ σχετικότητα ἄλλου εἴδους, δεδομένου ὅτι δὲν θίγει τις ἀξιώσεις θρησκευτικῆς ἀλήθειας πού ἐγείρει παράλληλα ἡ Ὁρθοδοξία, ἀσχέτως τοῦ ἂν αὐτὴ εἶναι σὲ θέση νὰ τις προσαρμόζει σὲ κάποιο βαθμὸ στὸ σύγχρονο πλουραλιστικὸ πλαίσιο.

Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι οἱ μετανεωτερικὲς αὐτὲς ἐξελίξεις, παρὰ τὰ ἀρχικὰ θετικὰ τους πρόσημα καὶ τις ποικίλες συμβολές τους, ἄρχισαν νὰ ὀδηγοῦν ἀπὸ τις ἀρχὲς τοῦ 21ου αἰ. μέχρι σήμερα σὲ ποικίλες ἀντιδράσεις καὶ ἐν πολλοῖς στὶς ἀκριβῶς ἀντίθετες καταστάσεις. Ἀρχικὰ, ἡ διαδεδομένη ἔλλειψη γενικοῦ καὶ συνολικοῦ νοήματος, ὁ προβαλλόμενος πλουραλισμὸς καὶ ὁ ἐπακόλουθος μηδενισμὸς καὶ σχετικισμὸς ὀδήγησαν συχνὰ στὴν ἐπιστροφή ἀπολύτων καὶ δεσμευτικῶν ἀπόψεων, ἐπιλογῶν καὶ κατευθύνσεων, οἱ ὁποῖες ἐπαγγέλλονται καὶ ἀξιῶνουν ἀπόλυτη ὀρθότητα καὶ ἀλήθεια καὶ οἱ ὁποῖες ἀπολαμβάνουν μεγάλη ἐπιδραστικότητα καὶ δημοφιλία. Τὰ παραπάνω δὲν εἶναι ἄσχετα μὲ τὴν παρατηρούμενη τὰ τελευταῖα χρόνια ἄνοδο ἀπολυταρχικῶν καὶ μὴ φιλελεύθερων πολιτικῶν καθεστώτων καὶ ἡγετῶν, πού ὑπόσχονται νὰ ἐργασθοῦν κατὰ τῆς διαβρωτικῆς ἐπίδρασης τῆς Μετανεωτερικότητας σὲ παραδοσιακὲς ἀξίες καὶ ὁράματα. Ἡ δὲ ραγδαία ἀνάπτυξη καὶ ἐξάπλωση τῶν νέων ψηφιακῶν μέσων επικοινωνίας καὶ δικτύωσης σὲ παγκόσμια κλίμακα

39. Ch. Taylor, *Varieties of Religion Today: William James Revisited*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2002.

έχουν ενισχύσει σε μεγάλο βαθμό ποικίλους φόβους, πολώσεις, σενάρια συννομοσίας και άνορθολογικές τάσεις, ιδίως δια μέσου της εύκολης και ταχύτατης διάδοσης κατασκευασμένων και ψευδών ειδήσεων, οι οποίες παραπληροφορούν μεγάλο τμήμα του παγκόσμιου πληθυσμού. Οι δε αναφαινόμενες μελλοντικές εξελίξεις με τις ακόμη άπρόβλεπτες συνέπειές τους, όπως από την τεχνητή νοημοσύνη (AI), επιτείνουν ακόμη περισσότερο τις σχετικές ανησυχίες και οδηγούν στην αναζήτηση κάθε είδους λύσεων, ακόμη δε κάποιων πλήρως φανταστικών και έξωπραγματικών. Στην ουσία εδώ παρατηρούμε μία συνέχεια των πολλών «ταπεινώσεων» (Kränkungen) του ανθρώπινου ναρκισσισμού, τις οποίες είχε αρχικά επισημάνει και σχολιάσει επιτυχώς ο Sigmund Freud⁴⁰. Πέρα λοιπόν από την κοσμολογική, τη βιολογική και την ψυχαναλυτική ταπείνωση, έχουν συμβεί και πολλές άλλες στη συνέχεια⁴¹, ή δε αναδυόμενη εποχή των έξυπνων μηχανών, της άυλης πραγματικότητας και της ψηφιακής εποχής προμηνύουν νέες επερχόμενες ταπεινώσεις του ανθρώπου και της υποτιθέμενης μοναδικότητάς του, οι οποίες σίγουρα θα πυροδοτήσουν ακόμη μεγαλύτερες αντιδράσεις.

Πάντως, ή μεγαλύτερη ίσως ειρωνία της ύστερης εξέλιξης της Μετανεωτερικότητας είναι ότι αυτή οδηγείται εν πολλοίς σε καταστάσεις έναντι των οποίων ή ίδια είχε αντιδράσει σε πρώτη φάση. Έδώ πρόκειται για τις άμφισημίες, οι οποίες χαρακτηρίζουν τόσο τη Νεωτερικότητα όσο και τη Μετανεωτερικότητα και δείχνουν τους έγγενείς περιορισμούς τους. Ένω λοιπόν στην πρώιμη φάση της ή Μετανεωτερικότητα διακρινόταν από εύρύτητα, ευελιξία, άνεκτικότητα και προσαρμοστικότητα, ό έντονος σχετικιστικός της χαρακτήρας όδήγησε άργότερα πολλές φορές σε πιό ριζοσπαστικές και άπολυταρχικές τάσεις, οι οποίες διεκδικούν άπόλυτη όρθότητα ένω επιτίθενται και άποκλείουν κάθε διαφορετική άποψη. Η αναφορά γίνεται εδώ σε έναν όλοκληρωτισμό νέας μορφής, που επιβάλλεται σαρωτικά και χωρίς διακρίσεις και όρια με την πολιτική όρθότητα

40. S. Freud, „Eine Schwierigkeit der Psychoanalyse“, *Imago. Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften* 5 (1917), σσ. 1-7.

41. G. Vollmer, „Die vierte bis siebte Kränkung des Menschen – Gehirn, Evolution und Menschenbild“, *Philosophia Naturalis* 29 (1992), σσ. 118-134.

(political correctness), τὸν δικαιωματισμὸ (rightism), τὴν κουλτούρα τῆς ἀφύπνισης ἢ τῆς ἀφύπνισμένης συνείδησης (woke culture) καὶ τῆς κουλτούρας τῆς ἀκύρωσης (cancel culture). Πρόκειται γιὰ ἐπαναστατικὲς ἐξελίξεις, οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν πληθώρα ἀντιδράσεων καὶ διαμαρτυριῶν, ἀπὸ ἓναν ριζοσπαστικὸ φυλετικὸ ἢ πολιτισμικὸ ἐξισωτισμὸ καὶ σχετικὴ ἐνσωμάτωση μέχρι τὸν ἐπιθετικὸ ἀκτιβισμὸ γιὰ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος, τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ ἐνάντια σὲ κάθε μορφῆς καταπίεση, ἀνισότητα ἢ ἀπλῶς διάκριση. Τὸ πρόβλημα μὲ τὶς ἐξελίξεις αὐτὲς εἶναι ὅτι ἀκυρώνουν δυναμικὰ καὶ *a priori* τοὺς ὅποιους διαφωνοῦντες καὶ ἐπακόλουθα διαβρώνουν τὶς βασικὲς οἰκουμενικὲς ἀξίες, ὅπως τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία. Ἡ διαφορετικότητα, τὴν ὁποία προβάλλει τόσο ἔντονα ἡ Μετανεωτερικότητα, γίνεται ἀποδεκτὴ καὶ ἐφαρμόζεται ἐδῶ πολὺ ἐπιλεκτικὰ, δεδομένου ὅτι σὲ πολλὰ περιπτώσεις κυριαρχοῦν ἡ ἔλλειψη ἀνοχῆς διαφορετικῶν ἀπόψεων καθὼς καὶ ἡ συστηματικὴ προσπάθεια νὰ δυσφημισθοῦν, νὰ ἀπαξιωθοῦν καὶ τελικὰ νὰ σιγήσουν διαφορετικὲς φωνὲς ποὺ θεωροῦνται ἐπικίνδυνες. Τὸ χαρακτηριστικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι οἱ προσπάθειες αὐτὲς δὲν ἀφοροῦν μόνον τὸ παρὸν ἀλλὰ καὶ τὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖο στιγματίζεται καὶ ποινικοποιεῖται ἀναχρονιστικὰ μὲ βᾶση σύγχρονα κριτήρια, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται στὴν οὐσία ὡς ἀπολύτως ἀλάθητα καὶ διαχρονικὰ σημεῖα ἀναφορᾶς. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ Μετανεωτερικότητα στὴν ὕστερη ἐξέλιξή της φαίνεται νὰ πέφτει οὐσιαστικὰ στὴν ἴδια παγίδα, τὴν ὁποία ἡ ἴδια εἶχε ἀρχικὰ καταδικάσει καὶ ἀπορρίψει, ἀποκτώντας καὶ ἀπαιτώντας ἡ ἴδια τὴν ἀπολυτότητα τῆς δικῆς της ὀρθότητος.

Τὰ παραπάνω δείχνουν ὅτι καὶ ἡ Μετανεωτερικότητα ἔχει τὶς δικές της ἀτέλειες καὶ τοὺς δικούς της περιορισμούς, ἐνῶ ἡ μελλοντικὴ της ἐξέλιξη εἶναι ἀκόμη ἄγνωστη καὶ ἀβέβαιη. Σὲ κάθε περίπτωση, αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴν προηγούμενη ἐκτίμηση ὅτι ἡ παρατηρούμενη –κυρίως φαινομενικὴ– ἐγγύτητά της μὲ τὴν Ὁρθοδοξία σὲ ὀρισμένα σημεῖα δὲν πρέπει νὰ ὑπερτονισθεῖ, διότι πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ ἀνόμοια πράγματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν βαθύτερες καὶ ἐν πολλοῖς ἀνυπέβλητες διαφορές. Πάντως, αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἀποφύγει ἡ Ὁρθοδοξία στὴν κατάστασιν αὐτὴ εἶναι ἀπὸ τὴ μίαν πλευρὰ ἡ ἀποκοπὴ της ἀπὸ τὶς γενικώτερες ἐξελίξεις διὰ μέσου τῆς αὐξημένης ἐσωστρέφειάς της καὶ ἀπὸ

τὴν ἄλλη πλευρὰ ἢ ἀντιδραστικὴ καὶ ἐπιθετικὴ τῆς στάσης ἀπέναντι στὶς τελευταῖες μετανεωτερικὲς ἐξελίξεις. Τόσο στὴ φάση τῆς σχετικότητας ὅσο καὶ σὲ αὐτὴν τῆς ἀπολυτότητας τῆς Μετανεωτερικότητας, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος μιᾶς ριζοσπαστικοποίησης τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῆς σχετικῆς τῆς ἀπάντησης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ φαινόμενα τοῦ εὐρύτερου Ὁρθόδοξου σκληροπυρηνισμοῦ (rigorism) καὶ εἰδικώτερα τοῦ Θεμελιωτισμοῦ (fundamentalism), τὰ ὁποῖα εἶναι ἐνδημικὰ στὴν ἱστορία τῆς συνολικά⁴². Τέτοιες τάσεις παρατηροῦνται ἤδη στὸ παρὸν πλαίσιο, συμπεριλαμβανομένων καὶ πολλῶν μεταστροφῶν στὴν Ὁρθοδοξία ἀπὸ Δυτικὸς προσηλύτους, οἱ ὁποῖοι ἀνακαλύπτουν στὸ πλαίσιο αὐτὸ τὶς βεβαιότητες ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσαν πάλι νὰ ἔχουν, τὶς ὁποῖες εἶχαν ἤδη ἀπολέσει στὴ Μετανεωτερικότητα. Ἡ Ὁρθοδοξία παρουσιάζεται σὲ τέτοιες περιπτώσεις ὡς μία πολὺ ἐλκυστικὴ χριστιανικὴ παράδοση, ἢ ὁποῖα σὲ πολλοὺς προσφέρει λύσεις στὰ σχετικιστικὰ μετανεωτερικὰ διλήμματα καὶ ἀδιέξοδα. Τὸ τελικὸ ἐρώτημα ὅμως εἶναι ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος καὶ ὁ πλέον ἀρμόζων δρόμος γιὰ νὰ διαλεχθεῖ ἢ Ὁρθοδοξία μὲ τὶς μετανεωτερικὲς ἐξελίξεις, ἰδίως ἂν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν του καὶ τὰ προαναφερθέντα ἐλλείμματα τῆς σὲ σχέση μὲ τὴ Νεωτερικότητα. Ἐνδεχομένως μία πιὸ ἀνοιχτὴ Ὁρθοδοξία πρὸς ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις, ἢ ὁποῖα θὰ διαλεγόταν μαζί τους κριτικὰ ἀλλὰ καὶ δημιουργικὰ συνάμα, θὰ ἀποτελοῦσε τὴν καλύτερη ἀπάντηση καὶ στάση ἀπέναντι σὲ ἓνα συνεχῶς μεταβαλλόμενο περιβάλλον.

Συμπερασματικὲς Παρατηρήσεις

Ἡ παραπάνω συνοπτικὴ παρουσίαση καὶ ἀποτίμηση τῶν σχέσεων τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὴ Νεωτερικότητα ἀνέδειξε ἀφ' ἑνὸς τὶς ἰδιαιτερότητες τῆς πρώτης καὶ ἀφ' ἑτέρου τὶς ποικίλες ἀμφισημίες τοῦ ὅλου θέματος στὶς πλεῖστες ὅσες ἐπὶ μέρος πτυχές του. Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι μόνον ἢ Ὁρθοδοξία ποὺ ἔχει διάφορα προβλήματα ἐν προκειμένῳ, τὰ ὁποῖα

42. V. N. Makrides, "Orthodox Christian Rigorism: Attempting to Delineate a Multifaceted Phenomenon", *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society* 2, 2 (2016), σσ. 216-252· D. Džalto – G. E. Demacopoulos (ἐπιμ.), *Orthodoxy and Fundamentalism: Contemporary Perspectives*, ἐκδ. Lexington Books, Lanham 2022.

είναι έν πολλοῖς κατανοητὰ με βάση τή δική της ιδιαίζουσα ιστορική ανέλιξη και εμπειρία. Αυτό συμβαίνει και με πλείστες ὄσες Χριστιανικές Ἐκκλησίες και ἄλλες θρησκείες, καθὼς και με ποικίλους κοσμικούς φορεῖς και θεσμούς. Ἐπομένως, οἱ ποικιλόμορφες κριτικές ποῦ εἶχαν διατυπωθεῖ πολλές φορές στο παρελθόν ἀπέναντι στήν Ὁρθοδοξία, ὡς μή νεωτερική και μή συμβατή πρὸς τή Νεωτερικότητα, θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθοῦν ριζικά. Δὲν ὑπάρχει ἐπίσης κάποια δομική ἢ ἐγγενής ἀσυμβατότητα τῆς Ὁρθοδοξίας με τή Νεωτερικότητα, ὅπως ἄλλωστε ἔχει ὑποστηριχθεῖ στο μετανεωτερικό πλαίσιο. Ὅπως κάθε ἄλλη θρησκεία, ἢ Ὁρθοδοξία ἐξελίσσεται συνεχῶς με τὸν δικό της ρυθμὸ και στή διαδικασία αὐτὴν ἀποκαλύπτει διάφορες ἄλλες πτυχές της, οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν ὑπολογισθεῖ ὡς πιθανές στο παρελθόν.

Ἀναφορικά δὲ με τίς ποικίλες ἀτέλειες, ἐλλείψεις και ἀμφισημίες τῆς Νεωτερικότητας και τῆς Μετανεωτερικότητας, αὐτὲς ἀφοροῦν κυρίως τή δομὴ και ἐξέλιξη και τῶν δύο αὐτῶν καθ' αὐτές, και ἐπομένως δὲν πρόκειται γιὰ στοιχεῖα ἢ περιπτώσεις ποῦ ἐνδεχομένως θὰ μπορούσαν νὰ ἀποβοῦν πρὸς ὄφελος τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ τελευταία παρατήρηση σχετίζεται με μία συχνὰ διαδεδομένη τάση νὰ παρουσιάζεται ἢ Ὁρθοδοξία ὡς πανάκεια ἀπέναντι στὰ ποικίλα προβλήματα τοῦ κόσμου γενικώτερα, τὰ ὁποῖα αὐτὴ μπορεῖ νὰ λύσει ἢ νὰ ὑπερβεῖ συνολικά με βάση τὴν ἀνώτερη χριστιανική της παράδοση. Ἡ στάση αὐτὴ εἶναι ἀρκούντως προβληματική, διότι ἐκφράζει μία ἄκριτη Ὁρθόδοξη αὐτάρκεια, αὐταρέσκεια και ὑπερβάλλουσα αὐτοπεποίθηση, οἱ ὁποῖες συνοδεύονται κυρίως ἀπὸ θριαμβολογία γιὰ τὴν ἀνυπέβλητη ἀξία τῆς Ὁρθοδοξίας και ἓνα «μεσσιανικό σύνδρομο» ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ ἢ τοῦλάχιστον τὴν πλέον ἀξιόπιστη δυνατότητα «σωτηρίας τοῦ κόσμου». Κάτι τέτοιο μπορεῖ νὰ φαίνεται ἀπὸ τὸν αὐξημένο ἀριθμὸ μεταστροφῶν στήν Ὁρθοδοξία στὸν Ἀγγλοσαξωνικό χῶρο, οἱ ὁποῖες σχετίζονται συχνὰ με μία ὀξεία κριτικὴ στή Δυτικὴ Νεωτερικότητα και τίς ἐπιπτώσεις της (π.χ. ἐκκοσμίκευση και ἐγκατάλειψη παραδοσιακῶν ἀξιῶν)⁴³. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει και με τίς ἀκόμη περισσότερες μεταστροφές στο Ἰσλάμ, τὸ ὁποῖο ἐπίσης παρουσιάζεται ὡς λύση και ὑπέρβαση τῶν ἀδιεξόδων τῆς Δυτικῆς Νεωτερικότητας.

43. Chr. Stroop, "Bad Ecumenism: The American Culture Wars and Russia's Hard Right Turn", *The Wheel* 6 (2016), σσ. 20-24.

Ἐπομένως, μία τέτοια συλλογιστική σέ συγκριτικό επίπεδο δὲν πρόκειται νὰ ὀδηγήσει ἀναγκαστικά σέ κάποια πλεονεκτήματα τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπέναντι σέ ἄλλες θρησκείες στὸ σύγχρονο ἄκρως ἀνταγωνιστικό παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Ἀπὸ μία ἄλλη πλευρά, οἱ προαναφερθεῖσες μεταστροφές στὴν Ὁρθοδοξία στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ τὴ Βόρεια Ἀμερική –καὶ δὴ ἀπὸ τὸν εὐρύτερο Προτεσταντικό χῶρο– παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, διότι συνδέονται συχνὰ μὲ ριζοσπαστικές ἀντινεωτερικὲς τάσεις. Μὲ ἄλλα λόγια, καταδεικνύουν τὴν ἐλκυστικότητα μιᾶς μὴ νεωτερικῆς καὶ παραδοσιακῆς Ὁρθοδοξίας διεθνῶς ἀνάμεσα σέ ἄτομα ποὺ ἐγκαταλείπουν τὸν ὑποτιθέμενο νεωτερικό Προτεσταντισμὸ πρὸς μία συντηρητικώτερη θρησκευτικὴ κατεύθυνση. Τὸ γεγονός αὐτὸ καὶ μόνο δείχνει τὴ σχετικότητα τῶν χρησιμοποιουμένων κατηγοριῶν ἐν προκειμένῳ. Γιὰ παράδειγμα, τὸ νὰ εἶναι κάποιος νεωτερικός δὲν σημαίνει ἀναγκαστικά ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπολύτως καλύτερη κατάσταση ἢ ὅτι ἀπολαμβάνει κανεὶς ἔτσι περισσότερα προνόμια καὶ πλεονεκτήματα.

Τὸ σημαντικώτερο ὅμως ἐν προκειμένῳ εἶναι νὰ ἀναστοχασθεῖ ἡ Ὁρθοδοξία πρῶτα καὶ συστηματικώτερα πάνω στὶς δικές της «ἀτέλειες», προτοῦ ἐπιχειρήσει νὰ δώσει ἀπαντήσεις στὰ νεωτερικά καὶ μετανεωτερικά διλήμματα. Γιὰ παράδειγμα, ὀφείλει πρῶτα νὰ ἀσχοληθεῖ δημιουργικά καὶ συνολικά μὲ τὴν τεράστια κληρονομία ποὺ ἄφησε ἡ Νεωτερικότητα σέ πλείστα ὅσα επίπεδα καὶ ὕστερα νὰ ἐξετάσει τίς δυνατότητες μιᾶς ἐνδεχόμενης δικῆς της συμβολῆς στὸν τομέα αὐτόν. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ἀπὸ πολλὰ παραδείγματα ὅτι ἡ συνάντηση τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὴ Νεωτερικότητα παρέμεινε γιὰ πολλοὺς λόγους ἀποσπασματική, περιστασιακὴ καὶ ἀτελής, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραμένει ἡ Ὁρθοδοξία ἀκόμη σέ πολλὰ επίπεδα σέ ἕνα προνεωτερικό πλαίσιο ἀναφορᾶς. Ἐπιπλέον, ἡ Ὁρθοδοξία προσπαθεῖ νὰ προσφέρει ἀπαντήσεις καὶ λύσεις βασισμένες σέ μία προνεωτερικὴ λογικὴ σέ ποικίλα νεωτερικά διλήμματα, ἀδιέξοδα καὶ προβλήματα, ὅπως τὸν ἀποφατισμὸ τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὡς ὑπέρβαση τῆς θεωρίας τῆς «ἀπομύθευσης» (Entmythologisierung) τοῦ Προτεστάντη θεολόγου Rudolf Bultmann. Τέτοιες ρομαντικὲς παλινδρομήσεις ἢ ἐπιστροφές σέ ἕνα ἐξιδανικευμένο προνεωτερικό παρελθὸν ὡς δῆθεν λύσεις στὰ νεωτερικά προβλήματα δὲν ἀποτελοῦν συμβολές

της Ὁρθοδοξίας στις σύγχρονες συζητήσεις και διαφωνίες για τὰ ἐν λόγω θέματα, οὔτε καταδεικνύουν τὴ δυναμικὴ καὶ τὴν ἐπικαιρότητά της. Ἐπιπλέον, ἐπικρίνεται συχνὰ ὁ οὐτοπικὸς χαρακτήρας τέτοιων προσπαθειῶν, οἱ ὁποῖες λειτουργοῦν βασικὰ μόνο ὑποθετικὰ καὶ φαντασιακά.

Τοιοτοτρόπως, εἶναι ἀπίθανο νὰ ἀναμένει κάποιος ὅτι θὰ ἀνατραπεῖ ὁ ὑφιστάμενος σήμερα μὲ διάφορες μορφές διαχωρισμὸς μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους στὶς φιλελεύθερες δημοκρατίες Δυτικοῦ τύπου διὰ μέσου μιᾶς ἐπανόδου σὲ κάποια ἐπικαιροποιημένη μορφή τῆς ἱστορικῆς «συμφωνίας» μεταξὺ τῶν δύο ἐξουσιῶν στὸ Βυζάντιο⁴⁴. Βεβαίως, δὲν ἀποκλείονται διάφορες ἀλλαγές στὸ μέλλον, ἀλλὰ εἶναι ἀρκούντως ἀπίθανο ὅτι θὰ ἔχουμε ἀναβιώσεις ἐξιδανικευμένων προνεωτερικῶν καταστάσεων. Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται ἐπίσης εἶναι ἡ συστηματικὴ σπουδὴ τῆς Ὁρθοδοξίας στὶς ἐμπειρίες τοῦ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὴ Νεωτερικότητα γιὰ νὰ ἐπωφεληθεῖ καὶ νὰ διαμορφώσει τὴ δική της κριτικὴ στάση ἀνάλογα. Εἰδικώτερα, ἡ ἐνασχόλησή της μὲ τὸν Ρωμαιοκαθολικισμὸ καὶ μὲ τὸ πῶς αὐτὸς κατόρθωσε νὰ ὑπερβεῖ τελικὰ τὰ τεράστια προβλήματα τοῦ μὲ τὴ Νεωτερικότητα καὶ νὰ ἀναπτύξει μία πιὸ δημιουργικὴ σχέση μαζί της μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ ἰδιαίτερα χρήσιμη γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία⁴⁵. Σὲ κάθε περίπτωση ὅμως, ἡ Ὁρθοδοξία ὀφείλει νὰ ὑπερβεῖ τὸν ἄγονο ἀντιδυτικισμὸ τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ θεωρήσει τὶς ὅποιες Δυτικὲς ἐξελίξεις (συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Νεωτερικότητας) ὡς δημιουργικὲς προκλήσεις γιὰ στοχασμὸ, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ διαμορφώσει ἢ ἴδια τὶς δικές της ἀξιολογήσεις, στάσεις καὶ κατευθύνσεις. Ἄλλωστε, καὶ ὁ Ρωμαιοκαθολικισμὸς ἐπωφελήθηκε μακροπρόθεσμα, ἀλλὰ μὲ κριτικὸ τρόπο, ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἐμπειρία τοῦ Προτεσταντισμοῦ στὰ θέματα αὐτὰ γιὰ νὰ διαμορφώσει τὴ δική του στάση ἀντίστοιχα. Τέλος, ἡ Ὁρθοδοξία θὰ πρέπει νὰ ἀποφύγει νὰ ὑπερεκτιμήσει τὶς πιθανὲς καὶ ἐν πολλοῖς ἐντυπωσιακὲς συγκλίσεις της μὲ τὸ ρεῦμα τῆς Μετανεωτερικότητας, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν

44. C. Hovorun, "Is the Byzantine 'Symphony' Possible in Our Days?", *Journal of Church and State* 59, 2 (2016), σσ. 280-296.

45. V. N. Makrides, „Der konstruktive Umgang mit der Moderne – oder was die Orthodoxie vom Katholizismus zu lernen vermag“, στό: D. Schon (ἐπιμ.), *Identität und Authentizität von Kirchen im „globalen Dorf“*. *Annäherung von Ost und West durch gemeinsame Ziele?*, ἐκδ. Friedrich Pustet, Regensburg, 2019, σσ. 103-127.

μεταξύ τους άλλες μεγάλες διαφορές, οι οποίες έχουν λάβει τα τελευταία χρόνια ακόμη πιο ριζοσπαστικές διαστάσεις με απρόβλεπτες μελλοντικές επιπτώσεις.

Συμπερασματικά, η σύγχρονη κατάσταση δείχνει ότι υπάρχουν τόσο προβλήματα όσο και δυνατότητες δημιουργικής διαντίδρασης της Ὁρθοδοξίας με τὴ Νεωτερικότητα καὶ τὴ Μετανεωτερικότητα, σὲ διαφορετικὸ βεβαίως βαθμὸ. Αὐτὸ ἀφορᾷ φυσικὰ καὶ ἄλλες θρησκείες καὶ πολιτισμικὰ σύνολα, τὰ ὁποῖα γιὰ διαφόρους λόγους δὲν εἶχαν σχετισθεῖ ἱστορικὰ μετὰ τὰ παραπάνω ρεύματα καὶ τὶς συνδεόμενες μετὰ αὐτὰ ριζικὲς ἀλλαγές. Αὐτὸ εἶναι ὅμως πλέον ἀναπόφευκτο στὴν παγκοσμιοποιημένη ἐποχὴ μας, δεδομένου ὅτι εἶναι τελείως ἀδύνατο τὸ ἐρμητικὸ κλείσιμο μιᾶς θρησκευτικῆς ἢ ἄλλης παράδοσης πέρα ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὴ ἐπίδραση. Εἰδικώτερα, ἡ Ὁρθοδοξία ὀφείλει νὰ ὑπερβεῖ τὴν παραδοσιακὴ τῆς ἐσωστρέφεια καὶ νὰ διαλεχθεῖ κριτικὰ ἀλλὰ συνάμα καὶ δημιουργικὰ τόσο μετὰ τὴ Νεωτερικότητα ὅσο καὶ μετὰ τὴ Μετανεωτερικότητα. Κάτι τέτοιο θὰ περιελάμβανε –μεταξὺ ἄλλων– ὄχι μόνο τὴν κατάθεση μιᾶς ὑπεύθυνης σχετικῆς Ὁρθόδοξης μαρτυρίας, ἀλλὰ καὶ τὴ διάθεση μάθησης, ἀπόκτησης νέων ἐμπειριῶν καὶ διεύρυνσης ὁριζόντων σὲ σχέση μετὰ μὴ Ὁρθόδοξους καὶ ἐν πολλοῖς κοσμικοὺς φορεῖς, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐνδεχομένως νὰ ἔχουν κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὶς θρησκείες γενικὰ. Πάντως, ἡ ἀποδοχὴ τῆς διαφορετικότητος καὶ τοῦ πλουραλισμοῦ ἀπόψεων ἀποτελεῖ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη, θετικὴ ἀλληλεπίδραση καὶ πιθανὴ συνεργασία μεταξὺ ὄλων αὐτῶν τῶν ἑτεροκλήτων φορέων. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἡ σημασία μιᾶς «ταπεινῆς» καὶ μὴ θριαμβολογικῆς Ὁρθόδοξης μαρτυρίας, ὅπως εἶχε τονίσει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἐπίσκοπος Διοκλείας Κάλλιστος Ware⁴⁶, κρίνεται ἀπολύτως ἀρμόζουσα καὶ ἀναγκαία γιὰ τὸν γόνιμο διάλογο τῆς Ὁρθοδοξίας τόσο μετὰ τὴ Νεωτερικότητα ὅσο καὶ μετὰ τὴ Μετανεωτερικότητα.

46. "Image and Likeness: An Interview with Bishop Kallistos Ware" (by J. Morgan), *Parabola* 10, 1 (1985), σσ. 62-71.

SUMMARY

Orthodox Christianity between Modernity and Postmodernity: A Critical Overview of a Multifaceted Topic

By Vasilios N. Makrides, *Professor*
University of Erfurt

The main purpose of this paper is to provide a critical overview of the multiform relations of Orthodox Christianity with modernity and postmodernity. First, the relations of Orthodoxy with modernity present various particularities, which are different from those in Western Christianity and which are understandable in the light of the specific Orthodox socio-historical development. In fact, the encounter of Orthodoxy with modernity was for many reasons sporadic, fragmentary and incomplete, with the result that Orthodoxy still remains at many levels in a pre-modern frame of reference. Yet, the various criticisms expressed many times in the past against Orthodoxy as being fundamentally incompatible with modernity should be radically revised. There is no such structural or inherent incompatibility, given that Orthodoxy is constantly evolving at its own pace. What should be avoided, though, is to consider Orthodoxy as a superior Christian tradition that would overcome the various problems of modernity. Orthodoxy should not try to offer answers and solutions based on a pre-modern logic to various modern dilemmas and problems. On the contrary, it should first deal creatively and comprehensively with the enormous legacy left by modernity and then examine the possibilities of its own potential contribution to this domain.

What is also needed is a systematic study of the Western Christian experience with modernity, so that Orthodoxy can benefit from it and shape its own critical stance accordingly. In particular, an engagement with Roman Catholicism and how it managed to finally overcome its enormous problems with modernity and develop a more creative relationship with it can be particularly useful for Orthodoxy. In any case, Orthodoxy must go beyond its traditional introversion and the barren anti-Westernism of the past and consider any Western or global

developments (including modernity and postmodernity) as creative challenges for reflection and adaptation, so that it can formulate its own respective strategy. Finally, Orthodoxy should not overestimate its largely striking convergences with postmodernity (e.g., the apophatic approach to language and other situations), given that there are other major differences between them (e.g., postmodern relativism), which have taken on even more radical dimensions in recent years (e.g., political correctness, cancel and woke cultures) with unforeseen future consequences. In conclusion, the contemporary situation shows that there are both problems and possibilities for a creative and fruitful interaction of Orthodoxy with modernity and postmodernity and the radical changes associated with them – of course, to varying degrees. This will involve, among other things, not only the articulation of a responsible and relevant Orthodox witness, but also a willingness to learn, gain new experiences and broaden Orthodox horizons in constant interaction with non-Orthodox and even secular actors.